

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КІРОВОГРАДСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ
ОСВІТИ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СУХОМЛИНСЬКОГО»

До 120-річчя від дня народження Г.С. Костюка

**НАУКОВА СПАДЩИНА ГРИГОРІЯ КОСТЮКА
ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ НАУКИ**

***ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
обласного науково-практичного
інтернет-семінару
2-6 грудня 2019 року***

м. Кропивницький
2020

УДК 37.091.2 (477.65) (042.5)

*Рекомендовано до друку вченою радою комунального закладу
«Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»
(протокол від 24.12.2019 р. № 8)*

Наукова спадщина Григорія Костюка як основа розвитку вітчизняної психолого-педагогічної науки: зб. матер. обласного науково-практичного семінару 02-06.12.2019, присвяч. 120-річчю від дня народження Г.С. Костюка / уклад. О. Жосан. – Кропивницький: КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2020. – 100 с.

Рецензенти:

Оксана Молчанова, кандидат психологічних наук (КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського»).

Галина Горська, кандидат психологічних наук (ЦДПУ імені Володимира Винниченка).

Відповідальна за випуск – Людмила Корецька

Збірник текстів доповідей учасників обласного науково-практичного семінару, присвяченого 120-річчю від дня народження видатного науковця і практика, засновника вітчизняної психологічної науки Г.С. Костюка, що відбувся на базі комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».

Науковим, науково-педагогічним, педагогічним працівникам.

Матеріали опубліковані в авторській редакції

© КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2020

© Автори статей, 2020

ЗМІСТ

Жосан О.Е. ГРИГОРІЙ КОСТЮК – НАШ ЗЕМЛЯК І ВСЕСВІТНЬО ВІДОМИЙ УЧЕНИЙ.....	4
Близнюкова О.М. ПОДОЛАННЯ ВНУТРІШНІХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ЯК ФАСИЛІТАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ.....	8
Васецька Т.М. ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ І ТВОРЧА АКТИВНІСТЬ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....	12
Войтко В.В. ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ У СИСТЕМІ ПОГЛЯДІВ Г.С. КОСТЮКА.....	18
Гаджаман О.М. ЦІННІСТЬ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ЗА Г. КОСТЮКОМ У НОВОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ.....	25
Гельбак А.М. МЕТОДОЛОГІЯ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ В АСПЕКТІ ПІДГОТОВКИ УЧНЯ.....	29
Годинюк В.Б. ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Г.С. КОСТЮКА.....	33
Горська Г.О., Горська О.О. Г.С. КОСТЮК ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ В ДИТИНСТВІ.....	38
Долібська І.В. СУЧАСНА ОСВІТА – ПОЄДНАННЯ ДОСВІДУ ТА ІННОВАЦІЙ.....	45
Єфіменко С.М. ПРОБЛЕМА АКТИВІЗАЦІЇ КОГНІТИВНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ НА УРОЦІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Г. КОСТЮКА.....	48
Кендюхова А.А. ІДЕЇ Г.С.КОСТЮКА ЩОДО ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ОЦІНЮВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА.....	57
Кравець Н.П. ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ У ПРАЦЯХ Г.С. КОСТЮКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ НАВЧАННЯ.....	64
Лехенко Р.В. ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	69
Мамчур І.В. ВНЕСОК ІДЕЙ Г.С. КОСТЮКА В РОЗУМІННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ВПЛИВІВ У СУЧАСНОМУ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ.....	77
Мельничук І.Я., Мельничук С.К. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Г.С. КОСТЮКА.....	81
Молчанова О.М. РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГА ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ.....	85
Павлюх В.В. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД УЧНІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗІЇ В ПАРАДИГМІ ІДЕЙ ГРИГОРІЯ СИЛОВИЧА КОСТЮКА.....	90
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ СТАТЕЙ.....	98

ГРИГОРІЙ КОСТЮК – НАШ ЗЕМЛЯК І ВСЕСВІТНЬО ВІДОМІЙ УЧЕНИЙ

Григорій Силович Костюк (1899-1982) народився 5 грудня (н. ст.) 1899 року в родині селян у селі Могильне Хашуватської волості Гайсинського повіту Подільської губернії (тепер Гайворонського району Кіровоградської області). В односельців, які ще пам'ятали селянського сина Григорія Костюка, залишилися теплі спогади. Він був простою людиною, ніколи не соромився місця, де народився та проходило його дитинство. Чесність, скромність та безкорисливість Григорія Силовича завжди є і будуть взірцем для нас – нащадків славного земляка.

Він мав феноменальну пам'ять. Успішно навчався в церковно-парафіяльній школі, знав напам'ять Псалтир і Біблію. Вчителі радили батькам направити сина на подальше навчання, оскільки, на їхню думку, він вийде у «великі люди». Так воно і сталося. У 1915-1919 роках Григорій навчався у Київській колегії Павла Галагана. Повернувшись до рідного села, викладав у початковій школі. За його ініціативи в селі Могильне на початку 1920-х років було відкрито семирічну трудову школу, якій згодом присвоїли ім'я Тараса Шевченка.

1920 року Г. Костюк вступив до філософсько-педагогічного факультету Київського вищого інституту народної освіти. Під час навчання викладав математику у Київській експериментальній трудовій школі № 61 ім. Івана Франка. Закінчивши інститут, у 1923 році був призначений директором цієї школи. Одночасно навчався в аспірантурі за спеціальністю «психологія» і у 1928 році успішно захистив кандидатську дисертацію, у якій узагальнив спостереження за розумовим розвитком учнів [11].

Прийшовши до психологічної науки з учительської ниви, Григорій Силович протягом усієї своєї наукової діяльності підтримував тісний зв'язок зі школою, добре знав її проблеми та потреби.

Талановитий теоретик і експериментатор, він виявив також організаторські здібності. У 1930-ті роки Г. Костюк очолює кафедру психології Київського педагогічного інституту і психологічний відділ Українського науково-дослідного інституту педагогіки, здійснює ґрунтовні дослідження, публікує багато статей, працює над першим в Україні підручником з психології для вищих навчальних закладів [9].

У 1924 році побачила світ перша наукова праця Г. Костюка – стаття «Математика в трудовій школі (з досвіду київських трудшкіл за 1923-1924 рр.)», присвячена методиці викладання математики. Це було одне з перших у радянській педагогічній психології досліджень проблеми психологічного складника навчання математики, оволодіння якою автор розглядав як необхідну умову формування в учнів логічного мислення, таких умінь і навичок, які б допомагали успішному засвоєнню низки інших навчальних програм. Молодий учений висловився за оновлення методів викладання математики з тим, щоб «зробити живим викладання дисципліни, яка славилася сухістю і мертвістю». У тогочасній українській науці про дитинство активно здійснювалася розробка та удосконалення тестів. Були створені тести з українського правопису, суспільствознавства, математики, тестовим

методом вивчався стан розумового і фізичного розвитку, спрямованість дитячих інтересів та ідеалів тощо. Саме на розробку цієї актуальної проблеми й були спрямовані пошуки молодого вченого [1].

У праці «Про порівняльну вартість зорового і слухового способів тестування успішності учнів» (1928) Г.С.Костюк тлумачить результати порівняльного аналізу цих способів на основі проведеного ним експерименту, під час якого досліджувався різний рівень засвоєння змісту питань, суб'єктивне бачення складності питання, врахування феномену запам'ятовування під час проведення повторних тестів, питання добору різнорівневих за складністю завдань тощо [6].

До праць раннього періоду творчості Григорія Силевича належать статті про явище другорічництва у трудовій школі й засоби його запобігання шляхом організації додаткових занять. Одна з найвідоміших – «Масове другорічництво міської школи» 1930 [4]. Вчений аналізує такі психологічні аспекти невстигання, як мотивації, різнорівневність навчальних можливостей школярів, їхньої працездатності. У висновках до порушеної проблеми Г. Костюк узагальнює причини другорічництва школярів: нерозвиненість словникового запасу, бідність уявлень, низьку стійкість уваги, невисоку працездатність. Важливим є те, що вчений не зводить навчальну працездатність до функції інтелекту, а трактує її, як «функцію цілісної особистості». Він вважає доцільним формуванням класів за рівнем підготовки, за станом загального розвитку, що сприяло б попередженню їхнього невстигання. Це положення згодом, уже 70-80 роки, реалізувалося в процесі комплектації класів вирівнювання [1].

На початку 1930-х років, коли комуністична влада розгорнула наступ на педологію, а згодом і знищення її як науки, майже всі вчені, причетні до неї, зазнали нищівної критики та репресій і змушені були переорієнтувати тематику й напрями своїх досліджень. У цей час Г. Костюк зосереджується на викладацькій діяльності. З 1930 року працює на кафедрі психології Київського педагогічного інституту, яку згодом очолив, і паралельно керує відділом психології Українського науково-дослідного інституту педагогіки. У 1935 році йому було присвоєно вчене звання професора. Проте навіть у роки політичних репресій і переслідувань інтелігенції вчений не відступав від своїх переконань та висновків, отриманих у процесі досліджень. Проявом наукового героїзму слід вважати публікацію у 1937 році в журналі «Комуністична освіта» статті «Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі» [5], яка була одним із небагатьох променів світла у темному царстві комуністичного тоталітаризму.

Важливим явищем у передвоєнному науковому житті України стала публікація у 1939 році першого підручника психології для педагогічних вузів за редакцією Г.С. Костюка, який написав до нього передмову і 16 із 20 розділів, що розкривають історію розвитку, сучасний стан і методи психологічної науки, проблеми людської свідомості і процесу мислення, питання психічних властивостей особистості. Концепція цього курсу базувалася на вченні І. Павлова про вищу нервову діяльність, на ідеї соціальної обумовленості людської психіки та її розвитку в процесі діяльності.

У 1940-1941 роках вийшла з друку низка статей ученого, де порушувалися питання умов і рушійних сил психічного розвитку дитини, аналізувалося співвідношення спадковості, середовища й виховання у цьому процесі. На думку

психолога, природні задатки ще не визначають сутності майбутніх психічних особливостей індивіда, а виступають лише певні потенції, що реалізуються під впливом природного і суспільного середовища. Автор наголошував, що реалізація потенцій кожної дитини залежить від того, як дорослі організують її життєдіяльність, основним спрямуванням якої має бути засвоєння досягнень науки, мистецтва, культури» [1].

У жовтні 1945 року за ініціативою Г. Костюка було створено науково-дослідний інститут психології Міністерства освіти УРСР. Під його керівництвом (протягом 27 років) він став важливим осередком психологічної думки, кузницею психологічних кадрів. Сьогодні цей заклад, який згодом став Інститутом психології Національної академії педагогічних наук України, носить ім'я Григорія Силевича Костюка.

З 1972 року Г. Костюк «переходить на завідування лабораторією психології особистості науково-дослідного інституту психології і одночасно керує Київською лабораторією розвитку мислення школярів, що була філією інституту загальної і педагогічної психології АПН СРСР, дійсним членом якої вченого було обрано ще у 1966 році.

Інтенсивну роботу з організації психологічних досліджень Г. Костюк поєднував із підготовкою психологічних кадрів. Його підручники для вищих навчальних закладів «Психологія» і «Вікова психологія» (1976) тривалий час лишалися провідними в підготовці вчителів. Учений зробив помітний внесок у формування в Україні наукових кадрів вищої кваліфікації – аспірантів і докторантів, які згодом утворили його наукову школу і продовжували дослідницькі традиції вчителя.

Величезна суспільно-педагогічна діяльність видатного діяча поєднувалася з напруженою науково-дослідною та експериментальною роботою. У повоєнний час Г. Костюк опублікував понад 200 праць із широкого кола питань загальної, дитячої і педагогічної психології.

Упродовж майже тридцяти років Григорій Силевич розробляв концептуальні положення проблеми особистості, яку вважав провідною і однією з найскладніших не лише у психології, а й у філософії, фізіології, педагогіці, політиці тощо [1].

До розробки своєї концепції він підходив з діалектико-матеріалістичних позицій: розглядав індивіда «як природну і разом з тим суспільну істоту» і ставив завдання її комплексного вивчення. В доповіді на Всесоюзному симпозіумі з проблем психології (1970), яка була згодом опублікована під назвою «Проблема особистості у філософському і психологічному аспектах» (1971), вчений узагальнив своє трактування проблеми. Він зазначив, що особа стає суспільною істотою та особистістю поступово, у процесі формування її свідомості і самосвідомості, у процесі утворення психічних властивостей, які внутрішньо визначають її поведінку, роблять її здатною брати участь у суспільному житті, виконувати певні суспільні функції [1]. На думку психолога, «об'єктивна суспільна сутність особи завжди реалізується завдяки суб'єктивним психічним засобам». Водночас психічна діяльність особистості реалізується системою нейрофізіологічних механізмів, залежних, у свою чергу, від функціонування тих систем організму, які відповідають за реалізацію складників психічної діяльності та психічних властивостей людини. Але, як наголошував Г. Костюк, «...психічне не тільки реалізується фізіологічним,

але змінюється так чи інакше залежно від особливостей функціонування фізіологічних механізмів» [9].

Г. Костюк значну увагу приділяв психологічному аналізу індивідуальних відмінностей психічної діяльності дітей, проблемам здібностей учнів і розробці індивідуальних підходів до них. Заперечуючи будь-яке ототожнення здібностей з природними задатками, він виступав і проти нехтування останніми у розвитку здібностей. Вчений є автором розробки структурного аналізу людських здібностей у процесі навчання і праці, рекомендацій з педагогічного керівництва розвитком здібностей дітей. Дуже важливим внеском Г. Костюка в науку є праці з історії психології. У 1952-1959 роках за його редакцією були видані чотиритомні «Нариси з історії вітчизняної психології». Вченому належать ґрунтовні, узагальнюючого характеру, передмови до праць з історії психології 16-19 ст. Він неодноразово зазначав, що «знання витоків, освоєння класичної спадщини є важливою передумовою розвитку науки» [1].

Завдяки активній участі Г. Костюка в міжнародних наукових конференціях, семінарах і симпозіумах досягнення української радянської психологічної науки стали відомими за кордоном.

Людина може реалізуватися повністю лише тоді, коли її підтримує сім'я. Григорію Силовичу пощастило, що його оточували такі люди: дружина та сини, які також стали відомими науковцями. Його родина відзначалася простотою, щирістю і гостинністю. Він ніколи не забував про своїх батьків, про рідне село. Саме завдяки його підтримці (у тісній співпраці з директором школи Ф. Мушинським) у селі Могильному в 1975 році була відкрита нова будівля школи [11].

Життєвий і професійний шлях Г. Костюка – це яскравий зразок творчої самореалізації і водночас безкорисливого, натхненного служіння науці й суспільству. Його фундаментальні дослідження в галузі психології, які свідчать про колосальну ерудицію і є результатом глибоких роздумів та вдалих експериментів, були значно мірою успішно використані й реалізовані в наукових дослідженнях, практичній діяльності кількох поколінь вітчизняних та зарубіжних психологів і педагогів. Проте велика їх частка потребує уважного вивчення й переосмислення, зважаючи на нову парадигму освіти, висвітлену в концепції «Нова українська школа».

Список використаних джерел

1. Дічек Н. Костюк Григорій Силович / Н. Дічек // Відкритий урок. Плеяди. – 2008. – № 3-4. – С. 58-63.
2. Костюк Г.С. Здібності і права людини / Г.С. Костюк. – К., 1950. – 43 с.
3. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей / Г.С. Костюк // Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – С. 307-376.
4. Костюк Г.С. Масове другорічництво міської школи / Г. С. Костюк // Шлях освіти. – 1930. – № 9. – С. 103-115.
5. Костюк Г.С. Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі / Г.С. Костюк // Ком. освіта. – 1937. – № 8. – С. 52-64.
6. Костюк Г.С. Про порівняльну вартість зорового і слухового способів тестування успішності учнів / Г.С. Костюк // Український вісник експериментальної педагогіки та рефлексології. – 1928. – № 2 (9). – С. 99-131.
7. Костюк Г.С. Про проблему константності індивідуальних інтелектуальних різниць у дитячих групах / Г.С. Костюк // Зб. праць Науково-дослідної кафедри педології. – К., 1930. – Т. 1. – С. 78-146.

8. Костюк Г.С. Професійне самовизначення як фактор формування особистості / Г.С. Костюк // Там само. – 1987. – № 3. – С. 1-7.
9. Костюк Г.С. Психологія: посібна книга для студентів пед. вищ. шкіл / Г.С. Костюк. – К., 1939.
10. Костюк Г.С. Роль професійного самовизначення в формуванні особистості / Г.С. Костюк // Питання професійної орієнтації учнів. – К., 1969. – С. 3-14.
11. Наукова спадщина Григорія Костюка і сучасні проблеми особистісно орієнтованої освіти: зб. матер. Всеукр. науково-метод. інтернет-конфер. / уклад. О.Е.Жосан. – Кіровоград: Ексклюзив-систем, 2016. – 408 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://konferenciya2015.jimdofree.com/>.

Близнюкова О.М.

ПОДОЛАННЯ ВНУТРІШНІХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ЯК ФАСИЛІТАЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлено соціально-психологічні особливості внутрішніх суперечностей підлітка. Визначено, що подолання внутрішніх суперечностей у підлітковому віці служить фасилітаційним механізмом розвитку особистості. Розглянуто умови формування здатності до фасилітаційного впливу. Констатовано вплив фасилітаційних властивостей на розвиток особистості.

Ключові слова: внутрішні суперечності підлітка, фасилітаційний вплив, фасилітаційні властивості, цілісність, розвиток особистості.

The article reveals socio-psychological characteristics of the adolescent's inner contradictions. It is determined that coping with inner contradictions in adolescence acts as the facilitative mechanism of the personality development. The formation conditions of the ability to the facilitative influence are considered. The influence of the facilitative abilities on the personality development is stated.

Key words: adolescent's inner contradictions, facilitative influence, facilitative abilities, integrity, personality development.

Постановка проблеми. Найважливішим завданням практичної психології є надання допомоги людині у досягненні гармонії її внутрішнього світу, у розвитку її здатності до самореалізації. Особливо актуальним постає це завдання у підлітковому віці, в період загострення внутрішніх суперечностей, переживань, емоційних станів, характеру та поведінки.

Підлітковий період розглядається як такий, під час якого суперечності розвитку набувають особливої гостроти [5]. Це зумовлено особливостями процесу переходу від дитинства до дорослості, який супроводжується якісною перебудовою усіх структур особистості (Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Т.В.Драгунова, Д.Б.Ельконін, І.С.Кон, А.І.Липкіна, Д.Ф.Ніколенко, Л.М.Проколієнко та ін.). Саме у цей період відбувається усвідомлення дитиною своєї індивідуальності, змінюється її ставлення до навколишнього світу, до себе, до інших людей, відбувається трансформація ієрархії потреб та мотивів, що призводить до змін у поведінці. Водночас змінюються експектації суспільства до підлітка, спонукаючи його до погодження своїх потреб з очікуваннями оточуючих та вимогами

соціальних норм. Необхідність такого узгодження викликає значні труднощі, що призводять до виникнення суперечностей у розвитку підлітка. Суперечності підліткового віку можуть загострюватись, зумовлюючи сильні емоційні переживання, порушення у поведінці школярів та їх взаєминах з дорослими та однолітками. Суперечності між духовним «Я» та соціальним «Я» зумовлюють тимчасову ціннісну дезорієнтацію, зневіру в ідеалах, втрату смислів, що супроводжуються відповідними поведінковими реакціями, зануренням у себе з метою пошуку шляхів виходу з кризових станів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній психології проблема внутрішньо особистісних суперечностей отримала розробку в працях К.О.Абульханової-Славської, В.Г.Асєєва, Л.І.Божович, Ф.Ю.Василюка, Л.С.Виготського, А.І.Захарова, О.М.Леонтьєва, В.М.Мясищева, В.В.Рибалки, С.Л.Рубінштейна, Л.С.Славіної, В.В.Століна, І.І.Чеснокової та ін.

Мета дослідження – розкрити особливості подолання внутрішніх суперечностей як фасилітаційного механізму розвитку особистості в підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суперечності підліткового віку детально проаналізовані в працях фундатора української психології Г.С.Костюка, який розглядав властиві суб'єктові внутрішні суперечності духовного розвитку, що глибоко хвилюють особистість та стають її особливим інтересом, як рушійні сили психічного розвитку [3]. Це, зокрема, суперечності між непримиренністю до зла, несправедливості та браком соціального досвіду, щоб розібратися в складних явищах життя; прагненнями до ідеального «Я-образу» і, водночас, несприйняття директивних форм виховання; прагненнями самоутвердитись і невмінням це зробити, оскільки справжнє самоутвердження відбувається тільки в духовній боротьбі з напруженням вольових зусиль та підпорядкуванням другорядних мотивів поведінки головним. Наступною суперечністю визначається глибока потреба в пораді, допомозі та небажання звертатися до старшого, прагнення підлітка діяти самостійно, прагнення виразити себе. Суперечність між багатством бажань, з одного боку, і обмеженістю можливостей для здійснення їх, з другого; прагнення багато знати, переживання почуття радості інтелектуальної праці і, разом з тим, легковажне ставлення до навчання; захоплення ідеальним та сумнів у можливості його існування в буденному житті; заперечення егоїстичних виявів та індивідуалізм, властивий підлітковому віку, – також є компонентами складного процесу самоутвердження підлітків.

На думку Г.С.Костюка, педагогічні та виховні впливи повинні сприяти розв'язанню наявних суперечностей і, водночас, виникненню нових, без яких є неможливим подальший розвиток та порушується внутрішня цілісність особистості в підлітковому віці. Цілісність є виявом взаємозв'язку її фізичних, розумових, трудових, моральних та естетичних якостей, які, в свою чергу, репрезентують таку її характеристику, як всебічність розвитку [1]. Крім цілісності й всебічності, Г.С.Костюк виділяє таку визначальну рису особистості як гармонійність розвитку, причому саме всебічність розвитку є основою її гармонійності. Особливості підліткового віку пов'язані з виникненням нового рівня самосвідомості, характерною рисою якої є поява у підлітка здібності пізнати себе як особистість з властивими лише їй якостями.

Оскільки процес формування та розвитку Я-концепції включає вироблення у підлітків умінь аналізувати власні переживання та поведінку, у них поступово підвищується рівень усвідомлення власних особистісних якостей, емоційних станів, розуміння причин, що викликають ті чи інші переживання, почуття, суперечності. Внаслідок цього підліток починає глибше розуміти себе і більш свідомо ставитись до себе, що, в свою чергу, сприяє виникненню упевненості в собі, почуття самоповаги. Такі позитивні зміни у самосприйнятті підлітка можуть актуалізувати його здатність і потребу в толерантному прийнятті інших, що сприяє виробленню навичок саморегуляції власних емоційних станів і переживань.

Одним із засобів психологічного супроводу, підтримки та розвитку підлітка, особливо в процесі переживання ним кризи, може стати фасилітаційна взаємодія, здатність до якої, виходячи з досліджень Б.Г.Ананьєва, Л.І.Божович, Б.С.Братусь, І.С.Кона, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, ми визначаємо як вищий рівень розвитку і саморегуляції особистості, на якому основними мотиваційно-смысловими регуляторами її життєдіяльності стають вищі цінності людини, що сприяють розкриттю особистісного потенціалу іншої людини, дозволяють успішно реалізувати ефективну взаємодію.

Зауважимо, що оскільки розвиток особистісних якостей, які зумовлюють готовність до фасилітації, пов'язаний зі змінами особистісних установок та передбачає постійне особистісне зростання, то поява фасилітаційних властивостей передбачає поступову та тривалу роботу підлітка над розвитком власної особистості.

Фасилітаційність передбачає налаштованість особистості на допомогу собі та іншим, поєднання таких особистісних якостей, як доброзичливість, конгруентність, емоційна гнучкість, самоповага, комбінація внутрішньої свободи та самодостатності. Одним із важливих механізмів полегшення суперечностей підліткової кризи виступає фасилітаційний вплив, суттєвими характеристиками якого є допомога, полегшення, стимулювання, актуалізація потреб у розвитку, особистісне зростання, орієнтація на власний вибір, актуалізація здатності до творчої адаптації, самозміни, розвитку [2].

Здатність до фасилітаційних впливів включає в себе два компоненти: мотиваційний, що пов'язаний зі спрямованістю особистості, та інструментальний, що надає можливості реалізації мотиваційної складової впливу. Мотиваційний та інструментальний компоненти пов'язані між собою, вони є взаємозумовленими і взаємодетермінованими. Передумовами, що характеризують здатність суб'єкта до фасилітаційних впливів, є особистісна зрілість; достатньо високий рівень самоактуалізації особистості; наявність гуманістичної системи цінностей; розвинена система інструментальних складових даної здатності.

О.О. Кондрашихіна теоретично обґрунтовує і експериментально виявляє психологічні чинники [2], що детермінують здатність до фасилітаційних впливів та умови формування даної здатності, якими є розвинена ієрархія життєвих цінностей та сформована система духовних ціннісних орієнтацій; синергетичність, діалогічність і екологічність як позитивна відкритість і прийняття людей, цілісне сприйняття світу; постійне особистісне зростання, відкритість пізнанню, креативність; високий рівень розвитку самосвідомості, саморозуміння, рефлексивність, усвідомлення власної системи цінностей; самоповага і

самоприйняття, особистісна зрілість, автентичність і конгруентність; наявність професійних знань, умінь, навичок (знання теоретичних основ гуманістичної парадигми, навичок емпатійного слухання, «Я-висловлювання»).

Усі зазначені характеристики утворюють єдину складну систему взаємозалежних компонентів, яка і детермінує здатність до фасилітаційних впливів та сприяє розвитку особистості. Результати аналізу наукових досліджень проблеми фасилітаційного впливу дозволяє зробити висновок щодо структури здатності до фасилітаційної взаємодії, яка включає емпатію і безумовне прийняття; ціннісне самоприйняття; сугестивність; рефлексивність; конгруентність; креативність; толерантність; глибинне спілкування з іншою людиною, створення сприятливого психологічного клімату в момент спілкування.

Висновки. Формування толерантної поведінки, психологічної проникливості, емоційної стабільності та інших властивостей, пов'язаних з фасилітативністю у підлітків, можливе завдяки розвитку механізмів рефлексії, емпатії, ідентифікації, формування адекватної самооцінки, навичок конструктивної взаємодії. Таким чином, формування фасилітативності сприяє зниженню рівня напруги та вирішенню внутрішніх протиріч у підлітковому віці, що стає можливим за допомогою навчання їх навичкам фасилітаційної взаємодії та формування фасилітативності. Фасилітативні навички прийняття рішень в процесі самоорганізації цілісної особистості підліткового віку розглядаються нами як специфічні уміння, які, за умови сформованості, сприяють вибору адекватних способів зняття психічної напруги, стимулюють творче розв'язання проблемних ситуацій, активізують пошук конструктивних рішень для розкриття свого особистісного потенціалу, що обумовлює перехід особистості на новий рівень свого розвитку.

Список використаних джерел

1. Гейко Є.В. Психологія цілісності особистості: монографія / Є.В. Гейко. – Кропивницький: Центральнo-Українське видавництво, 2016. – 384 с.
2. Кондрашихіна О.О. Формування здатності до фасилітаційних впливів у майбутніх практичних психологів: дис...канд. психол. наук: 19.00.07 (пед. та вікова психологія) / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К, 2004. – 188 с.
3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред.. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад.школа, 1989. – 608 с.
4. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
5. Кузікова С.Б. Корекція Я-концепції як умова подолання конфліктів у підлітків / С.Б. Кузікова – Суми: Редакційно-видавничий відділ СДП, 1999. – 28 с.

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ І ТВОРЧА АКТИВНІСТЬ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню змісту творчого потенціалу та творчої активності у майбутніх психологів. Охарактеризовано основні якості майбутнього практичного психолога; проаналізовано особливості розвитку творчої активності в умовах професійної підготовки у вищому навчальному закладі в процесі креативного підходу.

Ключові слова: творчий потенціал, творча активність, творча особистість, творчий стиль життя, креативний підхід.

The article is devoted to the theoretical foundation of the content of creative potential and creative activity of future psychologists. The basic qualities of the future applied psychologist are described; the peculiarities of the development of creative activity in terms of vocational training in a higher education at establishment in the process of creative approach are analyzed.

Key words: creative approach, creative potential, creative personality, creative lifestyle.

Постановка проблеми. Навчання і виховання студента як творчої, духовно збагаченої особистості – завжди є актуальним завданням суспільного розвитку, без розв’язання якого неможливо забезпечити суспільство творчими фахівцями. Тому одним із найголовніших завдань сучасної національної освіти є оптимізація навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах з метою якісної підготовки майбутніх спеціалістів. Часто трапляється так, що у своїй професійній діяльності випускники спостерігають суперечності між рівнем набутих знань, методичних умінь та можливістю їх продуктивного використання у своїй практичній діяльності. Це може пояснюватися недостатньою розробленістю особистісно орієнтованих, креативних підходів до професійної підготовки студентів, адже такі підходи можуть розкрити особистісний і творчий потенціал студента. Особливо це стосується роботи практичного психолога, яка спрямована на створення системи психологічної допомоги людям різного віку або цілим родинам, на створення умов всебічного розвитку особистості та створення внутрішнього комфорту. Тому формування досвіду творчої діяльності для студента, як майбутнього фахівця, є необхідною складовою його професійного розвитку. Актуальність проблеми викликана потребою викладачів у досконалих методах психолого-педагогічного впливу на особистість студента з метою розвитку творчого потенціалу. А динамічні перетворення, які відбуваються в соціокультурному, економічному житті нашої країни, посилюють потребу в діяльнісних та творчих фахівцях. І саме здатність до перетворення досвіду, отриманого в процесі професійної підготовки, визначається креативністю особистості фахівця, яка зумовлює формування таких важливих якостей психолога, як толерантність, самостійність, організованість, уміння бачити та оцінювати ситуацію з різних сторін, долати стереотипи.

Метою статті є обґрунтування необхідності розвитку творчого потенціалу та творчої активності майбутнього психолога в процесі професійної підготовки як умови ефективного формування їхньої професійної компетентності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема творчості стала в наші дні настільки актуальною, що по праву вважається «проблемою століття». Творчість далеко не новий предмет дослідження. Вона завжди цікавила мислителів всіх епох і викликала прагнення створити «теорію творчості». Ще З. Фрейд вважав творчу активність результатом сублімації (зміщення) статевого потягу на іншу сферу діяльності. А.Адлер вважав творчість способом компенсації комплексу неповноцінності. Найбільшу увагу феномену творчості приділив К. Юнг, який бачив у ньому прояв архетипів колективного несвідомого. Р. Ассаджолі вважав творчість процесом сходження особистості до «ідеального Я», у спосіб її саморозкриття. Головну роль у детермінації творчої поведінки відіграють мотивації, цінності, особистісні риси (Танненбаум, Воллах, Богоявленська, Маслоу та інші). Психологи гуманістичного спрямування (Олпорт та Маслоу) вважали, що початкове джерело творчості – мотивація особистісного росту – не підкоряється гомеостатичному принципу задоволення; це потреба в самоактуалізації, повної та вільної реалізації своїх здібностей і життєвих можливостей. На межі XIX-XX століть, як спеціальна галузь досліджень, почала складатися «наука про творчість», «теорія творчості» або «психологія творчості». Творчі здібності або креативність (від лат. «Creatio» – творення) – це здатність дивуватися і пізнавати, вміння знаходити рішення в нестандартних ситуаціях, це спрямованість на відкриття нового і здатність до глибокого усвідомлення свого досвіду (Фромм).

Ситуація науково-технічної революції другої половини XX – початку XXI століття створила умови, що відкривають новий етап розвитку досліджень творчості. Так, важливою складовою наукового доробку Г.С.Костюка та його співробітників було вивчення закономірностей психічного розвитку, генези здібностей та творчого потенціалу. Поняттю активності вчений приділяв особливо важливе значення та розглядав його дуже широко. Активність він вважав невід’ємною якістю особистості. Наприклад, щодо процесу виховання, то справжнє його мистецтво виявляється, як вважав Г.С.Костюк, «там, де воно спирається на прояви «саморуку», ініціативи, самостійності, творчої активності в житті особистості, що розвивається, викликає їх і спрямовує відповідно до цілей суспільства, яке готує собі зміну» [3, с. 118-152].

Г.С.Костюк наголошував, що навчання не повинне нівелювати індивідуальні відмінності у здібностях. Завдання полягає у тому, щоб ширше і повніше розвивати розумові сили та здібності кожного відповідно до його можливостей. Процес навчання, як стверджував він, потрібно будувати так, щоб усі, незалежно від їх індивідуальних особливостей, успішно оволодівали обов’язковим матеріалом, але щоб водночас змогла розкритися індивідуальна своєрідність кожної людини, найповніше реалізувалися її здібності.

Г.С.Костюк залишив багату творчу спадщину. Але чи не найціннішим науковим доробком видатного вченого є його наукова школа, учні, які і сьогодні продовжують розвивати положення, думки та ідеї свого вчителя.

Педагогічні та психологічні аспекти розвитку творчих здібностей особистості, формування її креативного потенціалу також досліджували

О.І.Кульчицька, О.М.Матюшкін, В.О.Моляко, Я.О.Пономарьов, В.А.Роменець та інші. Грунтовний аналіз психологічної сутності творчого потенціалу здійснено В.О.Моляко. Він виділяє двадцять його складових та зазначає, що «у найпростішому, найкоротшому варіанті можна говорити про творчий потенціал як про ресурс творчих можливостей людини, здатність конкретної людини до здійснення творчих дій, творчої діяльності в цілому» [2, с.14]. В.О.Моляко звертає увагу на необхідність упровадження в підготовку спеціалістів на усіх щаблях освітньої ієрархії психологічних технологій навчання творчості, творчого тренінгу, що може здійснюватися як у спеціально організованих процесах навчання, так і в позанавчальній діяльності: «Творчість повинна стати нормою професійної діяльності та нормою підготовки до неї, тобто в кінцевому варіанті ми говоримо про те, що кожен фахівець має бути творчим фахівцем. Звичайно, рівні творчої діяльності завжди будуть різними, оскільки в кожному конкретному випадку творчі можливості у кожного конкретного працівника детерміновані його здібностями, обдарованістю, талантом» [5, с.1-5].

Увага науковців приділялась і питанню органічного «вплетення» творчості в професійне життя практичного психолога. Так, Н.І.Пов'якель основний акцент робить на набутті майбутніми практичними психологами професійної компетентності, зокрема на оригінальності, критичності мислення, творчості, готовності вирішувати складні питання та використовувати інноваційні ідеї. Н.М.Данилюк визначила психологічні умови активізації творчої навчально-пізнавальної діяльності майбутнього психолога, результатом якої є реалізація його суб'єктності на основі самопізнання та самоактуалізації.

Виклад основного матеріалу. Численні дослідники намагалися сформулювати головну якість будь-якої творчої особистості. Попри всю різноманітність формулювань, всі говорять про одне й те саме: творча особистість – це вільна особистість, яка здатна бути собою, чути своє «Я». Людина позбавлена можливості творчо мислити, пізнавати, втрачає відчуття своєї індивідуальності та значущості. Тому в процесі професійної підготовки майбутніх психологів акцент має бути зроблений на розвиток індивідуальних і творчих здібностей студентів, усвідомленого професійного самовизначення, професійної мобільності, адаптивності до зміни умов психологічної діяльності. А освітній процес має бути організований як творча діяльність студентів через формування творчих здібностей у майбутніх психологів. Адже навчально-творче середовище, як обов'язковий особистісно-утворюючий фактор, будується на позитивних установках, на культурних засадах, формує здатність до участі у творчо-перетворювальних суспільних змінах, «народжує» людину нового типу з інноваційним сприйняттям, толерантністю та індивідуалізмом, великими можливостями для прогресивного перетворення особистості. Роль викладача у створенні навчально-творчого середовища у вищій школі, безумовно, велика. Його позиція – створення умов для засвоєння цих знань шляхом дослідження, породження або проживання знань майбутніми творчими психологами у процесі їх самостійної пізнавальної діяльності.

В сучасних умовах суспільного життя навчання студентів на психологічному факультеті потребує удосконалення на основі впровадження в навчально-виховний процес системи особистісно-креативного підходу. Особливістю такого підходу є

спроможність підвищення рівня та якості засвоєння навчального матеріалу шляхом розкриття креативного потенціалу особистості студента. Креативний підхід у процесі підготовки майбутніх психологів надасть можливість сформуванню творчої, креативної, професійної конкурентоспроможної особистості. Це означає узгодження процесу навчання студента з процесом наукового дослідження та практичного його впровадження; творчо-креативний розвиток студентів та використання змісту освіти для подальшого удосконалення особистості; різноманітність та різноманітність творчої діяльності; домінуючу відповідальність студента за результатами навчальної, творчо-креативної, наукової і практичної діяльності; тісну пізнавальну взаємодію викладача, організатора, експерта, консультанта та студента у навчально-виховній, науковій, практичній діяльності; співтворчість студента і викладача як дослідників у творчому процесі; розуміння кожного студента як окремої здібної особистості; позитивної комунікативної взаємодії викладача і студента в процесі творчої взаємодії та практичної діяльності; щирого і вільного формування волевиявлення особистості студента в процесі творчості; позитивна адаптація та соціалізація в творчому колективі; різноманітні активні творчо-креативні засоби, методи, прийоми, технології навчання та виховання; зворотні зв'язки у співпраці та співтворчості; аналіз творчих досягнень особистості студента, розробка індивідуальних програм, планів, звітів студентів; діяльність груп співтворчості студентів [4].

Відповідно до психологічної моделі креативного потенціалу практичного психолога виділено такі його структурні компоненти: 1) психологічна готовність до творчої діяльності, як передумова здійснення творчої професійної діяльності; 2) наявність професійно-значущих якостей, як активних елементів психологічного ресурсу особистості; 3) пошуково-перетворювальна й пізнавальна активність, які виступають джерелом загальної активності, внутрішнім генератором творчої діяльності, що сприяє повноцінній реалізації особистісного ресурсу в професійній сфері; 4) особистісна креативність; 5) соціальна креативність; 6) творчі здібності особистості, що визначають напрям та способи здійснення творчої діяльності, призводять до збагачення індивідуального та професійного досвіду і сприяють розвитку креативного потенціалу майбутнього практичного психолога. А відповідно кожному компоненту критеріїв визначення рівнів (високий, середній, низький) розвитку креативного потенціалу особистості майбутнього практичного психолога є: наявність внутрішніх творчих резервів особистості майбутнього практичного психолога; творча активність особистості; оригінальність творчого продукту; схильність до ризику в творчій діяльності; складність творчих пошуків; творче самовираження в процесі міжособистісної взаємодії; адекватна та реалістична оцінка власного творчого потенціалу майбутніми практичними психологами [1].

Отже, створення сприятливого соціально-психологічного клімату в культурно-освітньому середовищі закладу вищої освіти, спрямованого на розвиток творчого мислення майбутніх психологів, передбачає формування в студентів навичок самопізнання власних творчих здібностей, потенційних можливостей, умінь та навичок самоуправління творчою поведінкою у відповідному соціально-психологічному оточенні.

Так, у ході викладання курсу «Методика викладання психології»

застосовуються різні методики розвитку творчих здібностей майбутніх психологів. Основний шлях формування творчості у психологів полягає в постановці творчих завдань і завдань, що надають високий ступінь свободи в їх вирішенні. Особливо ефективним виявилось використання творчих завдань у колективній діяльності, які допомагають визначити ступінь активності кожного студента, його бажання брати участь у загальній творчій діяльності, культуру спілкування й особливості взаємин у середині групи. Такі «Ми-процеси» сприяють підтримці й розвитку зацікавленості один в одному і в предметі спільної роботи. Особливістю є й те, що учасники проявляють самостійність, ініціативу, вчаться цілепокладанню, плануванню, організації і самоконтролю. Використання творчих завдань у колективній діяльності сприяє підвищенню активності, розвитку почуття товарищескості, взаємодопомоги, набуттю комунікативного досвіду. Також одним із індивідуальних творчих завдань на заняттях є написання казки про значення психології в житті кожної людини. В цьому завданні виражається прагнення до самостійного мислення, прояву власної ініціативи, бажання зробити щось своє, нове і краще. Наприклад, казка «Намистинки», яку написала тоді ще студентка IV курсу Марія Семенюк: «Ходила світом маленька дівчинка, одягнена в червону свитку з вишитими намистом квітками на рукавах. Заходила в різні місця: в домівки до молодих та літніх, до багатих і бідних, до сумних і веселих. Не боялася вона ні дощу, ні спеки, ні снігу... Ніхто й ніколи не бачив її втомленою чи невеселою. А там, де побувала красуня, ставало ясно й тепло, лунав дзвінкий сміх та щирі бажання і дорослих, і малих.

Підбіг одного разу до дівчинки маленький хлопчик, ображений на однокласників, які щойно зіпсували йому настрій. Попросив він допомоги, адже знав, що вона вміє чарувати. Дала йому власниця червоної свитки маленьку намистинку, яку зняла з рукава (на її місці з'явилась нова), хлопчик повеселішав, подякував і, підстрибуючи від хорошого настрою, побіг до класу. Більше ніколи його не ображали!

І досі ходить дівчинка в червоній вишиванці по світу і дарує намистинки тим, хто їх потребує. А ви її зустрічали?».

Ефективним способом розвитку творчості студентів-психологів також можуть служити і традиційні методи навчання. Так, наприклад, є питально-відповідальний метод, який отримав найбільш широке поширення в практичній діяльності закладів вищої освіти. Студенти готують питання з теми заняття, які сприяють розвитку їх творчих здібностей, створюють базу для формування міцних і стійких знань, активізують самостійну роботу з їх оволодіння. Необхідно прагнути, щоб майбутні фахівці навчилися ставити такі питання, які дозволяли б доповідачеві згадати раніше вивчений матеріал, з'ясувати глибину засвоєння матеріалу, показати творчі здібності виступаючого.

Особливо ефективна для посилення проблемно-творчого характеру навчання така навчальна форма роботи як диспут. Інколи думки учасників публічної суперечки стають для викладача або відправним пунктом у викладі нового матеріалу, або предметом критичної оцінки.

Широке поширення в розвитку творчих здібностей студентів-психологів отримала також методика мозкового штурму, основний зміст якої полягає в поділі між різними людьми генеративної частини розумового акту і частини контрольно-

виконавчої (один учасник генерує гіпотези із заборонаю будь-якої критики, а інші пізніше оцінюють їх реальну значимість). Використання методів активного навчання, ігрового моделювання та тренінгової діяльності в процесі навчання майбутніх психологів визначає взаємозв'язок творчого характеру пізнавальної діяльності студентів та креативної спрямованості професійної роботи психолога в сучасних умовах. Допоміжними формами освітнього процесу в закладах вищої освіти можуть бути різноманітні гуртки, творчі об'єднання, студії, факультативні заняття, конкурси, олімпіади, конференції, які також дають можливість збагачення новими знаннями, де виявляються творчі можливості студентів-психологів.

Отже, розвиток творчих здібностей нерозривно пов'язаний із вихованням активної життєвої позиції, яка визначається світоглядними поглядами і соціально-моральними нормами, пов'язаними між собою і взаємодоповнюючими один одного. Тому, на нашу думку, головна мета навчання – формування професійно та соціально компетентної особистості, здатної до творчості і самовизначення за умов мінливого світу, яка має розвинути відповідальність і прагнення до творення.

Висновки. Формування творчого потенціалу майбутнього психолога має бути спрямоване, по-перше, на розвиток креативної складової його особистості, по-друге, на розвиток його готовності до управління процесами інноваційної діяльності під час консультативної роботи психолога та на створення креативно-інноваційного соціального середовища. Адже розвиток творчого потенціалу майбутнього психолога обумовлений активізацією психологічних умов, що охоплюють три взаємопов'язані та взаємообумовлені сфери, а саме: *конативну* (загальна й творча активність, впевненість у собі та власних діях, допитливість, гнучкість у комунікативній діяльності, екстравертованість у взаємодіях, самоактуалізація потенціалів), *пізнавально-емоційну* (вербальна креативність, творче мислення та уява, ірраціональність) та *соціально-психологічну* (соціальна креативність, соціальні цінності, соціальна корисність).

Отже, на сучасному етапі розвитку та реформування вищих навчальних закладів важливим є гуманізація та оптимізація навчання, виховання гармонійної особистості, здатності до професійної реалізації з високим духовним креативним потенціалом, яка адекватно та компетентно реагує на життєві ситуації.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо, по-перше, в адаптації до вимог професійної діяльності психологів, напрацьованих у психології творчості тренінгових технологій розвитку креативності та творчої особистості, по-друге, у розробці теоретико-методичних засад використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій для розвитку професійної креативності практичних психологів.

Список використаних джерел

1. Артемова О.І. Розвиток креативного потенціалу майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки / О.І.Артемова // Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць РДГУ. – 2014. – Вип.3. – С.19-22.
2. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
3. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии / Г.С.Костюк // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969. – С.118-152.
4. Кукуленко-Лукиянец І.В. Психологічні засади особистісно-креативного підходу в

навчанні студентів університету (на матеріалі іноземної мови) / І.В. Кукуленко-Лукаєць. – Автореф. дис. канд. психол. наук. – Ін-т педагогіки та психології проф. освіти АПН України. – К., 2003. – 22 с.

5. Моляко В.О. Психологія творчості – нова парадигма дослідження конструктивної діяльності людини / В.О. Моляко // Практична психологія та соціальна робота. – К., 2004. – № 8. – С. 1-4.

Войтко В.В.

ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ У СИСТЕМІ ПОГЛЯДІВ Г.С. КОСТЮКА

Оптимальний розвиток будь-якої науки передбачає розробку історико-психологічних питань, які допомагають краще зрозуміти сучасний її стан і тенденції майбутнього розвитку. Сучасній психологічній науці необхідно досконало вивчати історичне минуле, його рефлексію при вирішенні складних практичних і теоретичних завдань сучасності, потрібно більш повне пізнання наукового та творчого життя тих видатних учених, які внесли вагомий внесок у розвиток вітчизняної психології.

Ключові слова: Г.С. Костюк, вікова періодизація, вікові можливості, навчання, навчальна діяльність.

The optimal linkage of any science of transmission is the development of historical and psychological nutrition, so that I can more beautifully study the current status and trends of Maybut. Since then, a thorough psychological study of the need for a thorough study has been completed, since there is a need for a thorough study of psychological knowledge.

Key words: G. S. Kostyuk, vikova periodizatsiya, вікові міжливості, navigation, primary duty.

Постановка проблеми. Серед проблем, що є найбільш гострими і актуальними для сучасної психології, можна вказати такі: становлення та розвиток особистості; збереження психічного здоров'я; існування людини в умовах «інформаційного вибору»; психологічна допомога і психокорекція в умовах суспільних трансформацій; дослідження сучасних психологічних особливостей людини (як показує практика, зокрема дані вікової психології, які використовуються, в тому числі і для навчання студентів, є такими, що не відповідають дійсним сучасним психологічним особливостям дітей, юнацтва та дорослих людей). Важливу роль у даному питанні має відіграти психологічна наука, зокрема класичні її варіанти, серед яких визначне місце посідає наукова спадщина Г. С. Костюка.

Дослідження наукових поглядів Г. С. Костюка, визначення внеску вченого у розвиток теоретико-методологічних основ психології, психологічних проблем мислення та розумових здібностей, розробку принципів розвитку психологічної науки, теорії і практики педагогічного керівництва психічним розвитком особистості, професійного становлення особистості, питань бачення історії

психологічної науки дасть змогу зрозуміти психологічний феномен минулого, встановити генетичний зв'язок із загальним перебігом історико-психологічного процесу в Україні та ін.

Вивчення та аналіз наукової спадщини Г.С. Костюка доводять, що його наукові погляди, висновки, відкриття, гіпотези не втратили актуальності й наразі, а його наукова спадщина максимально наближена до розуміння вітчизняних соціально-психологічних особливостей становлення особистості й проблем її освіти.

Наукові ідеї Г.С. Костюка зберігають актуальність і затребуваність у сучасній психології, а використання системного, особистісно орієнтовного та синергетичного підходів дозволяє простежити ієрархію становлення позиції науковця щодо питань вікових особливостей учня, визначити їх чітку структуру та зміст, встановити доцільність застосування у навчально-виховному процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливе місце у своїх наукових працях та дослідженнях Г.С. Костюк відводить питанню вікової періодизації психічного розвитку особистості учнів. Ця проблема аналізується у багатьох роботах ученого [4; 6; 7; 8; 9; 11], в яких окреслено суттєві вектори впливу різних внутрішніх особистісних факторів у поєднанні із зовнішніми суспільними.

У своєму психічному розвитку кожна дитина проходить ряд етапів або періодів, які характеризуються певними віковими особливостями. В цьому процесі існує чітка закономірність послідовних стадій, а кожна попередня стадія стає підґрунтям для наступної [1].

На думку Г.С.Костюка, у системі психічного розвитку підростаючої особистості, на яку спирається сучасна практика виховання й навчання, необхідно визначити наступні періоди: переддошкільний вік (від народження до 3 років), дошкільне дитинство (від 3 до 7 років), молодший шкільний вік (від 7 до 11 років), середній шкільний вік (11-15 років) і старший шкільний вік (15-18 років).

Психічний розвиток дитини – це індивідуальна історія розвитку її відчуттів, сприймань, уявлень, думок, почуттів, прагнень та інших відображень об'єктивної дійсності, становлення «суб'єктивного світу» особистості, її свідомості. В цій історії є спільні риси з історичним розвитком людської свідомості. Дитина йде від несвідомого до свідомого стану, від незнання до все глибшого і повнішого пізнання об'єктивної дійсності, від безпосереднього, безсловесного відображення її предметів і явищ до опосередкованого, здійснюваного за допомогою мови, розкриття їх зв'язків і відношень. У такому напрямі йшов і історичний розвиток людської свідомості [1;13].

Проте маючи достатню кількість спільних рис із процесом індивідуального становлення людської свідомості, психічний розвиток школяра характеризується своїми відмінними особливостями. Ці особливості породжені різноманітними умовами, в яких відбувається перебіг означеного процесу. Так, дитина відображає об'єктивний світ через засвоєння та відтворення у власній діяльності (ігровій та навчальній) результатів попередніх поколінь.

Отже, пізнання світу дитиною відбувається через властиві лише їй дійові зв'язки з ним, і лише у процесі пізнання світу створюються внутрішні умови до дальшого розширення існуючих зв'язків.

Безперечним є факт, що кожна стадія психічного розвитку дитини

переходить в нову, вищу стадію. Перехід цей відбувається в процесі поступового оволодіння дитиною суспільним досвідом і шляхом поступового нагромадження елементів нових якостей її психіки. Тому, звичайно, і немає різких граней між окремими стадіями або періодами. В межах кожного віку існують значні індивідуальні варіації, зумовлені передусім конкретними обставинами життя дітей. Деякі діти семирічного віку можуть бути, наприклад, більше обізнані з явищами навколишньої природи, ніж інші діти 9-10 річного віку. Чим старший вік дітей, тим значнішими стають індивідуальні відмінності в їх психічному розвитку. Прояв вікових особливостей залежить від суспільних умов життя дітей.

Однак кожен вік дитини характеризується своїми якісними особливостями їх психіки, певним способом її життя. Спосіб її життя полягає передусім у тому, яке місце вона посідає в своєму середовищі, в які види діяльності вона включається і як вона в цій діяльності задовольняє ті вимоги, що їх ставить до неї суспільство. В діяльності дитини виявляються й особливості її психіки, її свідомості [1;2;3].

Практично доведено, що в основному психічне становлення особистості здійснюється через навчально-виховний процес у школі. Г.С. Костюк описує навчальну діяльність як категорію, що має свідомий характер, але вона завжди включає неусвідомлювані учнем компоненти, зокрема, звичні, автоматизовані способи діяльності та асоціаційні зв'язки, що лежать в їх основі. У процесі навчальної діяльності виробляються певні якості учнів як її суб'єктів, а саме: планомірність, організованість, самостійність, акуратність, старанність, вимогливість до себе.

Навчання у школі представлене здійснюваною під керівництвом учителя пізнавальною діяльністю учнів, яка спрямована на засвоєння ними знань, вироблення вмінь, навичок. Навчальна діяльність не лише ставить перед учнем нові розумові завдання, а й сприяє активізації пізнавальної діяльності, спрямованості на вирішення означених питань.

Таким чином, психічний розвиток дитини відбувається в умовах навчально-виховного процесу, яким керують вчителі, і у межах якого реалізуються природні можливості дитини, розвиваються її здібності, формуються розумові, емоціональні, волевові та інші якості. Вміле застосування форм, методів та засобів навчання відіграє провідну роль у формуванні особистості учня. Під впливом виховання складаються й індивідуальні її властивості, особливості розуму, почуттів, волі і характеру.

До структури навчальної діяльності Г.С. Костюк зараховує: мислення, мовлення учня, уяву, емоційний процес, мотивацію [10, с. 13].

Вказані елементи структури залежать від взаємовідношення двох сигнальних систем, що мають свої особливості на різних ступенях індивідуального розвитку вищої нервової діяльності дитини. Така інтеграція залежить не тільки від віку школяра, а й від змісту його діяльності, від характеру утворюваних у процесі цієї діяльності умовних зв'язків, а також від індивідуальних особливостей нервової системи дитини: «Чим старший вік, тим у більшій мірі друга сигнальна система в її взаємодії з першою сигнальною системою стає регулятором всіх життєвих відношень підростаючої особистості» [12, с. 86].

Вступ дитини до школи є своєрідним початком нового етапу її життя. Шкільне навчання, визначаючи новий спосіб життя дитини, зміст і характер її

діяльності, обумовлює дальший хід не тільки її розумового розвитку, а й її особистості в цілому. В процесі навчання формуються нові пізнавальні й суспільні інтереси, нові риси їх свідомості. Оволодіння дітьми вмінням читати і писати, засвоєння ними перших основ наук розширює можливості дальшої навчальної їх діяльності. В процесі навчання здійснюється поступовий перехід від конкретного до абстрактного мислення, формуються розумові операції, нові способи запам'ятовування і відтворення, підноситься культура розумової і фізичної праці, виникають нові почуття, закладаються основи світогляду, формуються також уміння підпорядковувати свої інтереси інтересам колективу, контролювати свої дії, стримувати себе, діяти свідомо і організовано. Завдяки цьому стає можливим перехід до вищих ступенів самого навчання, яке зумовлює дальший розвиток психіки учнів.

Процеси сприймання у дітей проходять у період шкільного дитинства, в умовах їх навчальної і трудової діяльності. Чуттєве сприймання і навчання школяра перебувають у діалектичній взаємодії. З одного боку, сприймання є відправним пунктом навчання, з другого боку, правильна організація педагогічного процесу не лишається без впливу на його особливості. Сприймання, що виступає в різних видах наочності, необхідне для засвоєння знань учнями. Відправляючись від «живого споглядання» предмета і явищ об'єктивної дійсності, учні роблять під керівництвом учителя різного роду узагальнення. Наочність у навчанні може мати різний характер [12, с. 172-173].

У залежності від того, як на основі сприймань у процесі навчання збагачується досвід учнів, їх знання, саме сприймання їх стає дедалі досконалішим. У дітей молодшого шкільного віку, на думку Г.С. Костюка, сприймання розвивається в процесі виконання ними різних навчальних, трудових та інших завдань. Виконання їх потребує взаємодії найважливіших аналізаторів (зорового, слухового) і тим самим відкриває широкі можливості для її розвитку. Участь рухового аналізатора в поєднанні із зоровим та слуховим забезпечує високу досконалість сприймання і можливість його перевірки в практичній діяльності [99].

Вчений наголошує, що розвиток сприймання виявляється також у подальшому вдосконаленні вмінь дітей виділяти частини, деталі сприйманих об'єктів і їх пов'язувати між собою, узагальнювати сприймане, його пояснювати. Збільшується повнота, точність сприймань, розвивається спостереження. Розвиваються окремі види сприймання, зокрема такі, як сприймання простору, часу, сприймання тексту, картин, музики та інших творів мистецтва [12, с. 173].

Г.С. Костюк приходить до висновку, що у зв'язку з навчальною роботою у школяра досягає значного розвитку сприймання зображень. Молодший школяр добре сприймає перспективу за окремими характерними моментами, зображеними на малюнку, схоплює дію в цілому, проте не завжди відрізняє головне від другорядного на картинці, а це утруднює сприймання і розуміння задуму художника. Ці недоліки у сприйманні зображення усуваються в старшому шкільному віці під безпосереднім впливом навчання і практичної діяльності.

У молодших школярів розвиваються далі всі види пам'яті, зокрема образна і словесно-логічна пам'ять. Остання виникає ще у дітей дошкільного віку. Словесно-логічна пам'ять у молодших школярів має конкретний характер.

Школа ставить особливо великі вимоги саме до довільної пам'яті дітей. Діти

з перших днів вступу до школи зустрічаються з необхідністю систематично виконувати навчальні завдання, осмислено запам'ятовувати і відтворювати їх зміст. Тимчасом довільна пам'ять дітей при вступі до школи ще не досить сформована. Через це першокласники іноді погано запам'ятовують те, що їм задано додому, не завжди можуть підпорядковувати роботу своєї пам'яті навчальним завданням, часто не вміють проконтролювати розуміння матеріалу, перевірити, чи вивчили вони урок. При недоліках у навчанні і недостатньому керівництві навчальною роботою у дітей з перших днів навчання можуть виникати значні труднощі, які штовхатимуть їх на шлях механічного заучування, «зазубрювання» [12, с. 215].

Григорій Силович констатує, «...щоб озброїти молодших школярів вмінням довільно керувати своєю пам'яттю, треба на основі початкових вмінь довільно запам'ятовувати, з якими вони приходять до школи, сформувати у них спеціальні прийоми логічного запам'ятовування. Такими є різні розумові дії, які є спочатку засобами розуміння змісту тексту та іншого навчального матеріалу, а далі стають прийомами логічного його запам'ятовування. Необхідною умовою їх формування є оволодіння учнями читати, користуватися друкованим текстом, виконувати над ним різні навчальні завдання» [12, с. 216].

Молодший шкільний вік у дослідженнях Г.С. Костюка характеризується високим ступенем заучування навчальної інформації. Учений попереджає, для того щоб заучування не ставало механічним, треба вчити їх розрізняти в своїй навчальній роботі завдання розуміти матеріал і завдання запам'ятати його. Без розрізнення змісту цих категорій неможливий вдалий перебіг процесу формування довільної логічної пам'яті у школярів молодших класів.

Для дітей молодшого шкільного віку характерним є також розвиток конкретної логічної пам'яті. У середньому шкільному віці пам'ять починає поступово набирати абстрактно-логічного характеру. Надалі вдосконалення абстрактно-логічної пам'яті відбувається в старшому шкільному віці [12, с. 219].

Важливе значення для розвитку пам'яті учнів молодших класів має передусім виховання в них позитивних мотивів навчання, інтересів і любові до знань, до майбутньої трудової діяльності, почуття відповідальності за виконання своїх навчальних та інших обов'язків, наполегливості за виконання своїх навчальних та інших обов'язків, старанності в їх виконанні. Це означає, що виховання пам'яті невід'ємно пов'язане з цілісним загальним процесом розвитку особистості як індивіда.

Уява також є одним із важливих компонентів психічного розвитку дитини. Вимоги до створення образів уяви значно зростають в шкільному віці, коли діяльність особистості стає складнішою, змістовнішою і різноманітнішою. Уява відіграє велике значення у реакціях збудження та підтримуванні розумової активності учнів, існує як необхідна передумова засвоєння знань учнями, підпорядковується мотивам навчальної діяльності дітей молодшого шкільного віку, вважається важливим засобом виконання пізнавальних і фізичних завдань і розвивається в процесі їх виконання. Г.С. Костюк зазначає, що «збагачення знань учнів у процесі вивчення різного навчального матеріалу, дальші успіхи в засвоєнні ними усної і письмової мови приводять не тільки до збагачення змісту образів їх уяви, а й до зміни способів їх утворення. Процес цей набуває дедалі більш довільного характеру» [12, с. 247].

Важливе значення в розвитку уяви учня має вивчення мови, оволодіння мовними засобами, зокрема художніми, використовуваними в усній і письмовій мові, виразна, яскрава, образна, насичена фактами, порівняннями мова вчителя. Вмінням говорити відіграє істотну роль у пробудженні й розвитку допитливості школяра, здатності усвідомлювати відношення предметів і явищ навколишньої дійсності.

Варто зазначити, що перехід до шкільного навчання приводить насамперед до поглиблення і поширення змісту дитячого мислення, що виявляється в збагаченні змісту наявних у формуванні нових понять. У зв'язку з цим змінюється і форма мислення. У молодшому шкільному віці мислення набуває понятійного відтінку, а провідною рисою виступає конкретний характер. До того ж у мисленні молодших школярів, як і в мисленні дошкільників, дуже важливе місце посідають образні його елементи. Тому на цьому етапі розвитку дитини велике значення у навчально-виховній діяльності відіграє наочність.

Характеризуючи особливості мислення молодших школярів, його позитивні й негативні сторони, необхідно пам'ятати, що поняття дітей формуються різними темпами у різних галузях знань і що рівень їх сформованості в кожній предметній області залежить від фактичної обізнаності дітей з предметами і явищами дійсності. На кожному етапі навчання дітей можна виокремити ті ділянки, в яких мислення досягає вищого рівня розвитку за своїм змістом і за формою.

Аналізуючи праці Г.С. Костюка, ми знаходимо думку про те, що «оволодіння дітьми писемною мовою (читання, письмом) є важливою особливістю розвитку їх мовлення в шкільному віці. Воно розкриває перед ними нові можливості мовного спілкування, нові джерела пізнання світу, знайомить їх з багатством словесних форм вираження думки. Читання є складний процес аналітико-синтетичної діяльності дитини, в основі якого лежить утворення зв'язків між зоровими образами (буквами) і акустичними (звуками) та мовно-руховими актами, завдяки чому вона, сприймаючи написані слова і фрази, починає розуміти той самий смисл, що його мають відповідні слова усної мови. Оволодіння дитиною цією діяльністю є порівняно довгий процес. Початок його слід віднести до так званого добукварного періоду навчання в школі, коли учні під керівництвом учителя розкладають слова на склади і звуки і навчаються пов'язувати виділені звуки із зоровим образом букв. Таким чином дитина оволодіває звуковою будовою мови і мовною звуковою символікою, що лежить в основі зображення звуків буквами, вмінням об'єднувати їх у слова, а далі співвідносити слова і фрази друкованого тексту з відповідними словами і фразами усної мови» [12, с. 329].

Включення дитини в шкільний колектив учнів призводить до зміни системи її відношень до навколишньої дійсності, а в зв'язку з цим змінюється і поглиблюється її емоційний світ. Виникають нові джерела емоцій, що носять у собі інший, досі невідомий зміст та особливості. У цей період джерелом емоцій стає навчання, ознайомлення з явищами природи і суспільного життя, зі своєю Батьківщиною, з її теперішнім і минулим, з іншими країнами, з життям людей за кордоном. Такі емоції породжують в учнів почуття патріотизму, поваги до людей, до знання, до книжки, до праці. Допитливість дітей реалізується через участь у різних видах пізнавальної діяльності у школі, сприяє активізації інтелектуальних почуттів. У процесі навчально-виховної роботи і позашкільної діяльності

формується у дітей почуття обов'язку, відповідальності та інші моральні почуття. Емоції в учнів у молодшому шкільному віці розвиваються далі, стають змістовнішими, глибшими і стійкішими, ніж емоції дошкільника.

Увага дітей молодшого шкільного віку також має свої особливості. Молодшим школярам легше зосереджуватися на конкретному навчальному матеріалі, підкріпленому різними засобами унаочнення. Увага дітей цього віку тим стійкіша, чим більше приваблює їх сама робота. Звідси важливість турбот про те, щоб у процесі навчання викликати і зміцнювати у дітей безпосередній інтерес до його змісту [12, с. 385].

Характерною особливістю розвитку волі молодших школярів є поступове формування вміння свідомо ставити складніші навчальні і трудові цілі, завдання і підпорядковувати їм свою пізнавальну, розумову і практичну діяльність, – переконаний Г. С. Костюк. Розвиток волі у молодшому шкільному віці полягає у тому, що у дітей починають поступово формуватися моральні переконання і вміння керуватися ними в своїх вчинках, у своїй поведінці.

Разом з усвідомленням навчальних цілей і правил дисципліни в молодшому шкільному віці у дітей формується вміння свідомо керувати своїми складними пізнавальними й практичними діями, стійко переборювати труднощі навчальної роботи і практичної діяльності. Молодші школярі поступово набувають вміння свідомо і навмисно викликати потрібні дії, контролювати їх виконання і стримувати небажані реакції [12, с. 410].

Таким чином, на думку Г.С.Костюка, навчальна та виховна діяльність скеровує психічний розвиток дитини, організовуючи її життя й діяльність, регулюючи її зв'язки із зовнішнім світом та іншими людьми. На початковому етапі навчання у школі для активізації цього процесу важливе значення має гра, що є доступною для дітей формою їх активної участі в навколишньому суспільному житті і його пізнання: у процесі гри, при виконанні найпростіших трудових доручень, у спілкуванні з дорослими. Для дітей молодшого шкільного віку навчання ще не стає спеціальною діяльністю, що характеризується своїми особливими цілями і способами їх досягнення.

Висновки. Наукові погляди Г.С. Костюка на особистість характеризуються відповідною цілісністю, експериментальною вивіреністю, теоретичною завершеністю. Вони є одними з перших науково обґрунтованих та перевірених на практиці положень, які користуються попитом у роботі науковців та педагогів сьогодення і набувають все більшого розвитку та детально вивчаються.

Список використаних джерел

1. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості / Г. С. Костюк // Звітно-наукова конференція кафедр КДПІ ім. О. М. Горького за 1960 рік. – К., 1961. – С.31-33.
2. Костюк Г.С. Актуальні психологічні питання програмованого навчання Г.С.Костюк // Психологія навчання і виховання: тези доповідей на республ. психол. конф. / за ред. Г.С.Костюка, Б. Н. Баєва та ін. – Київ, 1964. – С.3-25.
3. Костюк Г.С. Дослідження з проблем психології навчання і виховання / Г.С.Костюк // Психологія: республік. наук.-метод. зб. – К., 1976. – Вип. 1. – С. 3-12.
4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С.Костюк; під ред. Л. М. Проколієнко; упоряд. В. Андрієвська, Г.О. Балл, О. Т. Губко, О.В.Проскура. – Київ: Рад. шк., 1989. – 608 с.
5. Костюк Г.С. Навчання і психічний розвиток учнів/ Г.С. Костюк Психологічна наука,

вчитель, учень / за ред. В. І. Войтка. – Київ, 1979. – С. 9-32.

6. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості / Г. С. Костюк // Звітно-наукова конференція кафедр КДПІ ім. О. М. Горького, 1960. – Київ, 1961. – С. 31-33.

7. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості / Г.С. Костюк. – Київ: Рад.шк., 1968. – 45с.

8. Костюк Г.С. Навчання, виховання і розвиток особистості / Г.С.Костюк // Дошкіл. виховання. – 1968. – № 6. – С. 4-10.

9. Костюк Г.С. Основні умови психічного розвитку дитини / Г.С.Костюк // Ком. освіта. – 1940. – № 4. – С. 98-113.

10. Костюк Г.С. Про психологічні основи оптимізації шкільного навчання / Г. С. Костюк // Рад. шк. – 1972. – № 3. – С. 4-16.

11. Костюк Г.С. Психологічні питання програмування навчання / Г.С. Костюк // Звітна наукова конференція кафедри КДПІ ім. О. М. Горького: тези доп. – К., 1964. – С. 82-83.

12. Костюк Г.С. Психологія: посіб. для студентів педагогічних вищих шк. / Г.С.Костюк. – К.: Рад. шк., 1939. – 575 с.

13. Костюк С. Г. До проблеми константності індивідуальних інтелектуальних різниць в дитячих групах / Г.С. Костюк // Зб. наук. пр. Наук.-досл. каф. педології. – К., 1930. – Т. 1. – С. 78–146.

Гаджаман О.М.

ЦІННІСТЬ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ЗА Г. КОСТЮКОМ У НОВОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

У статті розглядається важливість внеску Г. Костюка у розробку теоретико-методологічних засад дослідження психічного розвитку людини, у розв'язанні актуальних проблем психології, ролі спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини, а також у розв'язанні більш часткових питань, що стосуються шляхів забезпечення розвиваючого і виховуючого навчання та їх вплив на формування особистості. У новій парадигмі сучасної педагогічної діяльності, яка, базуючись на тому, що особистість формується в процесі соціалізації, вбачає у вихованні систему не тільки в межах закладів освіти, дозвілєвій сфері, суспільстві, але провідна роль належить саме вихованню в сім'ї, як основному фундаменті психічного розвитку особистості.

Ключові слова: особистість, розвиток, «саморух», формування, виховання, соціалізація, навчання.

Розвиток особистості відбувається завдяки засвоєнню гуманітарних дисциплін, виховному впливу сім'ї, школи, суспільства, взаємодії з мистецькими явищами, здатності людини пристосовуватися до зовнішнього оточення, участі у громадському житті, свідомій її підготовці до самостійного дорослого життя.

У сучасному суспільстві серед батьків існує думка, що саме школа повинна займатися всебічним розвитком дитини, адже велика частина батьків через зайнятість на роботі не мають часу або бажання займатися вихованням своїх дітей, тому це є однією із проблем повноцінного розвитку особистості. Як стверджують дослідники, сімейне виховання є одним із важливих факторів для психічного розвитку особистості.

На сьогоднішній день дослідники у галузі психології особистості вважають,

що хронологічний вік не може відобразити всі фази та перехідні періоди життєвого шляху особистості, а тому використовують поряд з ним й інші психологічні конструкції. У зв'язку з цим особливу актуальність мають питання, пов'язані з періодизацією психічного розвитку та визначенням етапів життєвого шляху особистості, що здійснюються у рамках тих або інших психологічних шкіл.

Праці Г.С.Костюка відіграли помітну роль у виробленні наукових позицій вітчизняної психологічної науки з цілої низки кардинальних проблем, насамперед тих, які стосуються природи психіки, закономірностей психічного розвитку, шляхів керівництва становленням особистості.

Психічний розвиток дитини – це індивідуальна історія розвитку її відчуттів, сприймань, уявлень, думок, почуттів, прагнень та інших відображень об'єктивної дійсності, становлення «суб'єктивного світу» особистості, її свідомості. В цій історії є спільні риси з історичним розвитком людської свідомості. Дитина йде від несвідомого до свідомого стану, від незнання до все глибшого і повнішого знання дійсності, від безпосереднього, безсловесного відображення її предметів і явищ до опосередкованого, здійснюваного з допомогою мови, розкриття їх зв'язків і відношень. У такому напрямі йшов історичний розвиток людської свідомості тощо [3, с. 87].

Г. Костюк визначив такі характерні для суб'єкта внутрішні суперечності відносно сил, які спонукають розвиток особистості: неузгодженість між новими потребами, прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння способами їх задоволення; невідповідність рівня розвитку, досягнутого суб'єктом, й місцем, яке він займає в системі суспільних відносин і тим функціям, які він виконує; суперечність між тенденціями інертності та стереотипізації, з одного боку, і руху, змінності – з іншого [1].

Рушійні сили психічного розвитку він вбачав у властивих суб'єктові внутрішніх суперечностях. До них належать розбіжності між новими потребами і прагненнями суб'єкта та наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, якого досяг суб'єкт і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого. Педагогічні впливи мають сприяти розв'язанню в потрібному для суспільства напрямку внутрішніх суперечностей суб'єкта і водночас виникненню нових, оскільки без них неможливий подальший розвиток.

Положення про єдність психіки та поведінки, свідомості та діяльності Г.Костюк визначає як один із основних принципів психології особистості. Свідомість особистості, її психічні властивості не тільки виражаються в діях, учинках, вони в них формуються і розвиваються.

Суспільне середовище, змінюючись завдяки людській праці, впливає на формування особистості через її потреби і діяльність. Особистість вибірково ставиться до впливів середовища: одні засвоює, іншим протистоїть. Становлення особистості Г.Костюк розглядає як детермінований суспільними умовами, навчанням і вихованням діалектичний процес «саморуху», спонукуваний внутрішніми протиріччями.

У діяльності особистості провідне місце Г.Костюк відводить мотиваційній сфері, яка включає мотиви різного походження і змісту, різного ступеня узагальненості та усвідомленості. Від ступеню узагальненості й стійкості вищих мотивів залежить витривалість особистості у конфліктних ситуаціях, її здатність

чинити опір усіляким спокусам.

У викладених ідеях Г.Костюка визначаються по суті провідні компоненти вчинку (ситуація, мотиви) і характер його завершення, що виражається в меті, засобах, певній тактиці і стратегії поведінки. Саме вчинок в усій своїй повноті, а не одна мотивація приводить до виникнення суперечностей у рамках однієї особистості.

Вчинок є механізмом психічного розвитку людини, її суспільних зв'язків, він сприяє своєрідному вираженню її характеру і здібностей.

Спираючись на вищенаведене, Г. Костюк зазначав, що форми виявлення саморуху особистості проявляються в її власній активності, виникненні нових спонук до неї і способів її реалізації, оскільки з віком поволі зростає роль активності особистості, виникають більш віддалені цілі, перспективні плани, ідеали, які впливають тією чи іншою мірою на діяльність особистості, а через неї – на її розвиток [2, с. 29-31].

Особистість – це складне утворення, цілісна «структура структур» психічних особливостей, що охоплюють низку компонентів в їх взаємозв'язках: індивідуальна своєрідність мотивів, цілей, розумових та інших якостей, спрямованість на усвідомлення суспільних цінностей, самовиховання, самореалізації.

«Дитина розвивається, – писав Григорій Костюк, – як особистість, вростаючи в суспільне середовище, культуру соціуму, в систему суспільних відносин, а спрямовується цей процес навчанням і вихованням в його різних формах» [5, с. 55].

Наукові погляди Г.С.Костюка на особистість характеризуються, в порівнянні з іншими ученими, цілісністю, експериментальною вивіреністю, теоретичною завершеністю. Г.С.Костюк зазначає, що індивід стає суспільною істотою, особистістю в залежності від формування свідомості, системи психічних властивостей, що внутрішньо визначає його поведінку, дозволяє брати участь у суспільному житті, створенні громадсько-необхідних матеріальних і духовних цінностей. Водночас, «об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами» [6, с. 62-63].

Навчання – це шлях підготовки особистості до життя, до участі у створенні матеріальних і духовних цінностей, необхідних для суспільства і для самої неї. Освіта і виховання, на думку ученого, «допомагають особистості знайти відповідні вимоги суспільства до її власних ідеалів, форми прояву своїх прагнень до самостійності, самоствердження» [8, с. 60].

Особливу роль у процесі становлення учня він відводив гуманістичному педагогічному керівництву. При цьому підкреслював, що учень у процесі навчання повинен виступати суб'єктом власної діяльності, а значить і суб'єктом самовиховання, як «вищої форми прояву саморуху особистості, що саморозвивається, особливо тоді, коли він цю діяльність планує, передбачає її результати, контролює і несе за неї відповідальність».

Формування і розвиток особистості багато в чому залежить від виховного та навчального впливу, якому підлягає суб'єкт навчальної діяльності. Г.С.Костюк у своїх працях «О роли наследственности, среды и воспитания в психическом развитии ребенка», «Основні умови психічного розвитку дитини» та «Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини» багато уваги

приділяв саме цьому періоду в становленні психічного розвитку індивіда. Як зазначав учений, дитина стає особистістю навчаючись, засвоюючи духовні надбання людства. Вона вчиться не тільки у процесі спеціальних занять, але і в процесі щоденного спілкування з дорослими, у грі та праці. Таким чином, на думку Г.С.Костюка, навчальна та виховна діяльність скеровує психічний розвиток дитини, організовуючи її життя й діяльність, регулюючи її зв'язки із зовнішнім світом та іншими людьми.

На початковому етапі навчання у школі для активізації цього процесу важливе значення має гра, що є доступною для дітей формою їх активної участі в навколишньому суспільному житті і його пізнання. У процесі гри, відбувається виконання найпростіших трудових доручень, спілкування з дорослими.

Загальновідомо, що між навчанням, вихованням і психічними розвитком особистості учня середнього шкільного віку існує складний взаємозв'язок. У цьому віці психічний розвиток дитини залежить не тільки від її виховання, а й від інших її взаємовідносин із середовищем, які можуть не охоплюватись виховним керівництвом. Свою роль у ньому відіграють і процеси, що відбуваються в самому організмі, його дозрівання.

Психічні властивості підростаючої особистості формуються в дії, в процесі виконання нею тих завдань, які життя ставить перед нею, внаслідок переборення тих труднощів, з якими вона зустрічається в навчанні та інших видах діяльності. Оволодіння знаннями і вміннями не обходиться без труднощів. Але їх подолання є необхідною умовою розумового, морального зростання особистості, гартування її вольових якостей [7, с. 90].

Психічний розвиток особистості триває як у навчальній, ігровій, так і в трудовій, професійній діяльності. З віком значення і співвідношення цих видів діяльності змінюється: поступово на перший план, поряд із засвоєнням, виходить утворення особистісних цінностей.

Звідси зрозуміло, що психічний розвиток особистості охоплює весь життєвий шлях людини. Він здійснюється при безперервному навчанні і вихованні, на власному досвіді і досвіді інших, хоча провідну роль відіграє і особиста діяльність, спрямована на примноження матеріальних і духовних цінностей. У цьому процесі здійснюється не тільки відтворення, повторення видових особистісних властивостей людини, але і їх подальший розвиток [6, с. 96].

Означене вище, дозволяє зупинитися на внутрішніх протиріччях, як на рушійних силах розвитку психіки. Одне з основних протиріч, що закономірно виявляється у всіх вікових ступенях, є відмінність між новими потребами, цілями, прагненнями особистості, розвитком і досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення. Внутрішні протиріччя мають місце у становленні нових потреб та інших мотивів діяльності особистості. Становлення їх не обходиться без боротьби старого і нового, без вироблення здатності підпорядковувати ближні, безпосередні мотиви більш віддаленим, опосередкованим мотивами діяльності [4, с. 46-47].

Отже, можна зробити висновок, що психічний розвиток дитини відбувається в умовах навчально-виховного процесу, у межах якого реалізуються природні можливості дитини, розвиваються її здібності, формуються розумові, емоціональні, вольові та інші якості. Під впливом виховання складаються й індивідуальні її

властивості, особливості розуму, почуттів, волі й характеру.

Вступ дитини до школи є своєрідним початком нового етапу її життя. Завдяки навчанню та вихованню стає можливим перехід до вищих ступенів самого навчання, яке зумовлює подальший розвиток психіки учнів. Особистість завжди розвивається як індивідуальність, якій притаманні своєрідність і неповторність на кожному етапі онтогенезу. Саме тому погляди Г. Костюка є актуальними й досі.

Список використаних джерел

1. Балл Г.А. Научная школа Г.С. Костюка: методологические уроки / Г.А. Балл // *Практ. психологія та соц. робота.* – 2007. – № 4. – с. 1-3.
2. Горська Г.О., Мельничук І.Я., Гейко Є.В., Калашникова Л.В. Довідник з практичної психології (на допомогу студентам-випускникам під час підготовки до державних екзаменів): навчально-методичний посібник / К.: – «РА РіК», 2011. – 236 с.
3. Костюк Г. С. Педологія: підруч. для пед. технікумів / Г.С. Костюк, І.Д. Видро, П.Р. Чамата; за ред. Г.С. Костюка. – К : Рад. шк., 1933. –292 с.
4. Костюк Г. С. Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
5. Костюк Г. С. Движущие силы развития и воспитания / Г. С. Костюк // *Хрестоматія по педагогіке.* – М., 1976. – с. 55-61.
6. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк; під ред. Л. М. Проколієнко; упоряд. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура.– Київ : Рад шк., 1989. – 608 с.
7. Костюк Г.С. Психологія: посіб. для студентів педагогічних вищих шк. / Г.С. Костюк. – Київ.: Рад. шк., 1939. – 575 с.
8. Костюк Г. С. Вікова психологія / Г. С. Костюк. – К.: Рад. шк., 1976. – 270 с.

Гельбак А.М.

МЕТОДОЛОГІЯ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ В АСПЕКТІ ПІДГОТОВКИ УЧНЯ

Метою статті є розгляд наукових позицій Г. Костюка щодо підготовки учня крізь призму синергетичного підходу.

Ключові слова: синергетичний підхід, синергія, самоорганізація, навчання, виховання, розвиток.

Abstract. The purpose of the article is to review the scientific positions of G. Kostyuk regarding the preparation of the student through the prism of a synergistic approach.

Key words: synergistic approach, synergy, self-organization, training, education, development.

Постановка проблеми. Стан сучасної педагогічної психології звичайно історично пов'язаний із досягненнями існуючих у другій половині минулого століття наукових шкіл, серед яких помітно виділяється славнозвісна українська психологічна школа академіка Г. Костюка, до якої тією чи іншою мірою ми всі належимо.

Освітній простір, як дзеркало суспільства, постійно змінюється відповідно до соціально-економічних умов країни. Сучасні психологічні новації у сфері освіти

фокусуються на її гуманістичній спрямованості. Відтепер в освіті здебільшого орієнтуються на реалізацію таких напрямів, які забезпечують баланс між соціальними й індивідуальними потребами, запускають механізми саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації, формуючи компетентну особистість. Одним із таких є синергетичний підхід.

Методологія синергетичного підходу відкриває можливість підійти до вирішення багатьох суперечностей сучасної освіти, які існують між авторитарним і демократичним, традиційним і фасилітативним, доросло-центристським і позацентристським типами педагогічної діяльності і вибудувати на цій основі щось якісно нове. Основним законом синергетики є взаємодія двох протилежних сил – тієї, що створює структури, і тієї, що руйнує останні.

В даній статті ми уточнимо основні характеристики синергетичного підходу, розглянемо основні напрямки психолого-педагогічних поглядів Г. Костюка щодо проблеми підготовки учня з акцентом на застосування синергетичного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми застосування принципів синергетики в освітній галузі стають предметом вивчення багатьох науковців (О. Вознюк, А. Євтодюк, І. Єршова-Бабенко, С. Клепко, В. Кушнір), які використовують синергетичну парадигму в осмисленні розвитку педагогічних процесів та в проектуванні освітніх систем. На думку І. Ігнат'євої та М. Богданова, синергія виникає за рахунок таких взаємозв'язків (горизонтальних та вертикальних) у внутрішньому середовищі особистості, які є або можуть стати вагомими факторами для забезпечення реалізації учня в умовах зовнішнього середовища [5].

Г. Костюк наголошує, що психічний розвиток дитини відбувається в єдності з її фізичним розвитком. Він характеризується якісними і кількісними змінами. У процесі взаємодії дитини з навколишнім природним і суспільним середовищем і набуття нею досвіду її первісні прояви активності перетворюються на довільні дії, регульовані першими образами предметів і явищ навколишньої дійсності, які утворюються в неї. З цих дій складаються далі основні види цілеспрямованої діяльності (ігрової, трудової, навчальної тощо). У процесі діяльності, в залежності від її умов, розвиваються окремі дії і психічні процеси, які вона включає (сприймання, пам'ять, мислення тощо), що водночас веде до дальшого розвитку діяльності в цілому. Відбувається диференціація дій і нове їх об'єднання. У практичних діях виділяються перцептивні дії, спрямовані на обстеження сприйманих об'єктів, виділення їх характерних ознак, утворенням цілісних образів. Довільного характеру набувають процеси запам'ятовування й згадування дитиною тих вражень, які вона дістає від навколишнього світу; вони стають особливими мнемонічними діями, завдяки чому змінюються способи функціонування пам'яті [5].

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «синергізм» походить з медицини: у фізіології синергістами називають м'язи, що спільно діють для здійснення одного певного руху, у фармакології – це лікарські препарати, що взаємно посилюють лікувальний ефект. Пізніше цей термін став використовуватися для опису колективних взаємодій атомів і молекул, що призводять до впорядкування і підтримки стабільної течії фізико-хімічних процесів. У другій половині ХХ століття склався особливий підхід до дослідження фізико-хімічних систем, далеких від рівноваги, і була розроблена пізнавальна модель науки, яка

дістала назву «синергетика» [2]. «Сьогодні, – пише І. Пригожин, – коли фізика намагається конструктивно включити нестабільність до картини універсума, спостерігається зближення внутрішнього і зовнішнього світів, що, можливо, є однією з найважливіших культурних подій нашого часу» [2].

Термін «синергетика» запропонував німецький вчений Г. Хакен (synergetikos у перекладі з давньогрецької означає «співробітництво, спільна дія»). Цей термін акцентує увагу на узгодженість взаємодії частин при створенні структури як цілого.

Синергетика, синергетичний підхід виникли в процесі розвитку теорії складних систем. Об'єктом вивчення синергетики є складні системи, що самоорганізуються. При цьому під самоорганізацією розуміється безповоротний процес, що приводить в результаті кооперативної дії підсистем до утворення складніших структур усієї системи. Основною відмінністю самоорганізації від інших процесів, наприклад, від процесів зростання, являється якісна зміна – це наука, що досліджує процеси у нестабільних системах, етапи переходу від стану порядку до стану хаосу [2].

Ключові положення синергетичної методології такі [2]:

- складно організованим системам не можна нав'язувати шляхи розвитку, а необхідно сприяти їхнім власним тенденціям розвитку;
- хаос може бути конструктивним джерелом, з нього може народжуватися нова організація системи;
- у певні моменти нестабільності малі збурення можуть мати макронаслідки й розвиватися у макроструктури, зокрема дії однієї конкретної особистості можуть впливати на макросоціальні процеси;
- для складних систем існує декілька альтернативних шляхів розвитку, але на певних етапах еволюції проявляє себе певна переддетермінованість розгортання процесів і теперішній стан системи визначається не лише її минулим, а й майбутнім;
- складно організована система вбирає в себе не лише простіші структури і не є звичайною сумою частин, а породжує структури різного віку в єдиному темпо-світі;
- з урахуванням закономірностей та умов перебігу швидких, лавиноподібних процесів і процесів нелінійного саморозвитку систем, можливо ініціювати ці процеси шляхом управлінських дій людини;
- у конструктивному включенні нестабільності в картину універсума (як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини) спостерігається зближення внутрішнього і зовнішнього світів.

Тобто людина, її неповторна особистість, розвивається не окремо від зовнішнього світу і не стоїть над природою, а є одним цілим з нею, що революціонізує, за єдиними законами світобудови.

Відповідно до синергетичного тлумачення світу, більшість систем, що існують у природі, належать до систем відкритого типу. Між ними постійно відбувається обмін енергією, речовиною, інформацією, а тому для них характерними є постійна мінливість і стохастичність [3].

Г. Костюк дає чітке визначення особистості як складної системи – і біологічної, яка зумовлює її фізичний розвиток, і соціальної, котра визначає її становлення, власне, як особистості.

Так, відповідно до його концептуальних положень, індивід стає суспільною

істотою, особистістю, залежно від формування свідомості і самосвідомості, системи психічних властивостей, яка внутрішньо визначає його поведінку, дає змогу брати участь у суспільному житті, творенні суспільно-необхідних матеріальних і духовних цінностей. При цьому «об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами» [1].

Вчений підкреслює, що соціальну сутність особистість проявляє, зважаючи на місце, яке вона посідає у системі суспільних відносин. З іншого боку, психічну діяльність особистість реалізує через систему нейрофізіологічних механізмів. Відтак, природне діє на всіх етапах суспільного життя особистості [4].

Розкриваючи взаємозв'язок навчання, виховання і розвитку, Г. Костюк фактично наголошував на необхідності здійснення системного підходу до формування будь-яких особистісних структур і якостей. Ця настанова вченого зберігає свою актуальність і нині.

Глибокому аналізу піддано у працях Г. Костюка властиві суб'єктові внутрішні суперечності, як рушійні сили психічного розвитку. Це, зокрема, суперечності між новими потребами й прагненнями суб'єкта і наявним рівнем оволодіння засобами їх задоволення; між рівнем розвитку, що його досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого. Педагогічні впливи повинні сприяти розв'язанню наявних суперечностей і водночас виникненню нових, без яких є неможливим подальший розвиток [5].

Ідеї Г. Костюка про саморух особистості та необхідність його врахування у педагогічних впливах на неї розвиваються нині українськими психологами. Значення висунутої Григорієм Силовичем ідеї сполучальності цих процесів розкриває С. Максименко: «Адже учень є суб'єктом власного розвитку, а керують цим розвитком ззовні, через навчання. Зрозуміло, звідки виникає сполучальність як напружена суперечлива єдність» [5].

Висновки. Розгляд наукових позицій Г. Костюка крізь призму синергетичного підходу дозволяє зауважити, що вчений вважав індивідуальний розвиток особистості учня показником впливу на нього суспільного і навчального середовища. Синергетичний підхід характеризує особистісний розвиток педагога й учня не тільки як поступовий, лінійний, безконфліктний процес, а як процес, що супроводжується суперечностями, внутрішніми й зовнішніми конфліктами. У цей переломний момент принципово неможливо передбачити, в якому напрямі буде відбуватися подальший розвиток системного об'єкту: чи стане стан системи ще більш хаотичним, чи вона перейде на новий, більш високий рівень організації [1].

Наразі синергетика лише розпочинає розвиватись і перебуває у стадії формування, тому ще не має належної наукової сили і не здатна будувати конкретні й дієві моделі, наприклад, виходу з кризових ситуацій, особливо економічних, політичних, особистісних тощо. Ще бракує праць, що мали б конкретно-спеціалізований характер, у яких загальні синергетичні конструкти наповнювалися б змістом, що відповідає конкретній дисципліні, стаючи основою нових концептуалізацій.

Список використаних джерел

1. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред.

Л.М. Проколієнко; уклад. В.В. Андрієська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, О.В. Проскура. – К.: Рад. шк., 1989. – 698 с.

2. Овчинникова М.В. Синергетичний підхід як методологічна основа дослідження системи підготовки майбутніх учителів математики до науково-дослідної діяльності / М.В. Овчинникова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39 (2). – С. 263-271. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspo_2013_39%28%29__51.

3. Протасова Н.Г. Синергетичний підхід до управління інноваційними процесами у післядипломній освіті / Н.Г. Протасова // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи: Зб. наук. праць. – К. : Логос, 2000. – С. 281– 282.

4. Рибалка В. Григорій Костюк: психологічна теорія особистості / В. Рибалка. – Психологія і суспільство, 2002. – № 1. – С. 10-17.

5. Харченко Н.А. Синергетичний підхід у дослідженні Г. Костюком вікових особливостей учня / Н.А. Харченко. – Режим доступу: http://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/7888/1/%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82.pdf.

Годинюк В.Б.

ОСОБИСТІСНО ОРІЄНТОВНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Г.С. КОСТЮКА

У статті представлено дослідження творчої спадщини Г.С.Костюка; зокрема здійснено аналіз орієнтовного підходу до навчання і виховання дітей. Також виділено визначені Г.С.Костюком теоретичні положення, що визначають особистісну ефективність дитини шкільного віку: переважна роль внутрішніх умов психологічного розвитку, роль активності дитини в засвоєнні досвіду і знань, а також формування власних сил особистості, становлення дитини як суб'єкта власного розвитку.

Ключові слова: розвиток, саморозвиток, особистість, ефективність, психічний розвиток, мотивація.

This article presents a study of GS Kostyuk's creative heritage; in particular, the analysis of the orientational approach to the education and upbringing of children was analyzed. The theoretical provisions that determine the personal effectiveness of a school-age child: the predominant role of the internal conditions of psychological development, the role of the child's activity in assimilating experience and knowledge, as well as the formation of the personality's own forces are the formation of *the child as a subject of his own development*.

Key words: development, self-development, personality, efficiency, mental development, motivation.

Постановка проблеми. Сучасна система освіти, маючи гуманістичне спрямування, як пріоритет, висуває проблему забезпечення ефективного розвитку особистості. Проблеми вивчення особистості Г.С. Костюк вважав одним з найскладніших. Особистість залежить від формування свідомості та самосвідомості, а також системи психічних властивостей, яка визначає її поведінку. Г.С. Костюк підкреслює, що соціальну сутність особистість проявляє зважаючи на

місце, яке вона посідає в суспільстві.

Проблема навчання і розвитку особистості потребує постійного аналізу в процесі розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень. В історії розвитку вітчизняної психології не так багато визначних постатей. Прикладом життєдіяльного синтезу наукової творчості мають праці провідного педагога, психолога, науковця Г.С. Костюка, класика української психології. Його дослідження знайшли свій розвиток у розв'язанні теоретичних і прикладних завдань психології.

Г.С. Костюк суттєво збагатив психологічну науку, здійснив значний внесок в організацію психологічних досліджень в Україні, підготовку педагогічних і психологічних кадрів, розробку та практичну перевірку наукових гіпотез, що стосувались різноманітних галузей освітнього середовища. Віддаючи пошану своєму вчителю, учні стають організаторами конференцій і з'їздів, присвячених вивченню творчої спадщини видатного ученого й діяльності Інституту психології Г.С. Костюка, пишуть численні статі, у яких не лише аналізують його ідеї, а й розповідають про нього як про людину, яка над усе поважає в іншій особисту думку. Так, у колективній монографії «Г.С. Костюк-особистість, вчений, громадянин: до 110-ї річниці від дня народження», опублікованій за редакцією С.Д. Максименка, подаються спогади учнів видатного митця психологічної науки, в яких всебічно описується його творчий шлях, особистісні риси, головні напрями наукової діяльності. Плеяда науковців, підготовлених Г.С. Костюком, у своїх спогадах висловлює, передусім, щирі слова вдячності за ті знання, які учений зумів донести до них та сформував справжніх майстрів своєї справи.

Висунуті Г.С. Костюком ідеї знаходили підтвердження, застосування і конкретизацію у багатьох експериментальних дослідженнях. На основі трактування Г.С. Костюком діалектико-матеріалістичних позицій результатів численних досліджень, проведених вітчизняними та зарубіжними науковцями, у його працях простежуються взаємозв'язок таких процесів, як зрілість нервової системи, засвоєння знань, умінь та навичок та власне психологічного розвитку.

Мета дослідження – здійснити всебічний ретроспективний аналіз психологічної та науково-педагогічної діяльності Г.С. Костюка, його поглядів на теорію розвитку особистості учня.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до сучасних уявлень про розвиток навчання і виховання дітей, їх зміст, зорієнтований на спільний з учнями пошук особистісної суті й особистісних цінностей та їх самоорганізації. Філософія освіти в даний час передбачає звернення суб'єктів освіти до її «вчорашнього дня», яка була орієнтована на виконання навчальних і виховних дій, обмежених традиційною системою передачі готових знань і досвіду поведінки. У сучасних умовах вона недостатня і малоефективна.

Нові способи організації психолого-педагогічної науки обумовлені положенням, що освіта не зводиться до трансляції суми знань від учителя до учнів, оскільки домінуючим фактором, який визначає сутність навчання і виховання, виступає діяльність її об'єктів, які володіють ієрархією особистісної суті і здатністю реалізувати свій особистісний потенціал. Головними орієнтирами тут виступають основні положення філософії гуманізму, як методології освіти і синергетики, оскільки лише вони здатні самоорганізувати вміння суб'єкта освіти визначатись

у своїх власних діях, задавати мету розвитку як його кінцевий результат. Зміст процесу розвитку передбачає насамперед мету розвитку. Ідеї цільової детермінації останнім часом найактивніше розробляються в синергетиці, яка вивчає відкриті нелінійні системи та їх основні тенденції до саморозвитку та самоорганізації. Розвиток особистісної суті та цінностей орієнтацій, як системи, відбувається за загальними принципами психічного розвитку людини, які були чітко окреслені у працях основоположника вітчизняної психології Г.С.Костюка.

Він, зокрема, визначив характерні риси розвитку психіки людини, основні умови психічного розвитку, підкреслював провідну роль навчання і виховання в становленні людини, визначив основні рушійні сили розвитку психіки, а також дав чітку періодизацію психічних особливостей дітей. Продуктивною ідеєю для осмислення життєвого шляху особистості є твердження Г.С.Костюка про саморозвиток, яке він розвивав, виходячи з позицій діалектичного матеріалізму. Г.С.Костюк закликав вивчати особистість, перетворюючи її. Ця методологічна установка особливо чітко проявилась в розробці проблеми активності суб'єкта і її ролі в його психічному розвитку. Навчання і виховання, неодноразово підкреслював вчений, сприяють не лише подоланню суперечностей, що виникають в процесі розвитку особистості, але й породжують інші суперечності. А це, в свою чергу, якраз і сприяє дальшому розвитку особистості: «Внутрішні суперечності в житті людини є одним з пояснювальних принципів її психічного розвитку, поведінки і діяльності».

У своїх працях Г.С.Костюк досліджує проблеми навчання, розвитку, їх взаємозв'язок. Він розкриває залежність процесу навчання від індивідуальних можливостей учнів, їх здібностей, загальних і специфічних даних, і встановлює наявність відмінностей у темпі і якості засвоєння навчального матеріалу окремими учнями; робить висновок про те, що «диференціація і індивідуалізація навчання з врахуванням нахилів і здібностей учнів сприяє впливу початкової діяльності на їх розвиток».

Ідеї Г.С.Костюка про індивідуальні відмінності дітей, враховуючи створення необхідних умов для їх повної реалізації в навчально-виховному процесі, мають надзвичайно велике значення для психологічної перебудови сучасної школи.

Так, Г.С.Костюк вказував, що особливу роль у формуванні майбутніх психічних властивостей індивідууму мають природні задатки і психічні властивості. Зв'язок задатків з майбутніми психічними властивостями дитини надзвичайно складний і багатогранний. Задатки необхідні, але їх замало для формування психічних властивостей. Залежно від суспільних умов життя розвиваються різні психічні властивості дитини. Єдність суспільного і природного в розвитку людської психіки виявляється у взаємозв'язку дозрівання, навчання і виховання. Саме навчання відіграє провідну роль у психічному розвитку дитини. Правильно організоване навчання веде за собою і всебічний розвиток дітей. Навчання сприяє розвитку пам'яті учнів, переходом від мимовільних до довільних способів запам'ятовування й відтворення, виробленню раціональних прийомів вивчення навчального матеріалу. Воно є вирішальним фактором розвитку мислення й мовлення, переходів від нижчих до вищих ступенів розумової і мовної діяльності.

Керована навчанням діяльність має складну психологічну структуру. Вона включає в себе такі компоненти, як мету, об'єкти, мотиви, способи дій, за

допомогою яких перетворюються об'єкти, та їх результати. Воно також являє собою спілкування учнів з учителем і між собою, ставить свої вимоги до їх уважності, свідомої регуляції дій, наполегливості у переборенні труднощів.

Г.С.Костюк неодноразово підкреслював, що розвиток дитини не обмежується тими змінами, які є прямими результатами учіння, а включає переробку, систематизацію, узагальнення того, що дитиною засвоюється в ході різних видів діяльності, і являє собою цілісні і якісні зміни особистості, які ведуть до виникнення можливостей засвоювати складні знання і вміння, а також включатись у самостійне здобування знань. Навчання не тільки використовує наявні в учнів можливості, а й розвиває їх. Тому так важливо посилювати внесок навчання у розвиток психіки учнів на всіх етапах, удосконалювати для цього зміст їх навчальної діяльності і методи керування нею.

Навчання здійснює і виховні функції у формуванні підростаючої особистості. Воно її виховує, озброюючи науковими знаннями про природу і суспільство, правильним світорозумінням, знайомлячи її з минулим нашого суспільства, сучасними його досягненнями і перспективами.

Я, Годинюк Вадим Борисович. Народився, живу і працюю вчителем в загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів с.Могильне Гайворонського району Кропивницької області. У селі, де багато років тому народився, жив, і працював учителем основоположник української психологічної науки Г.С.Костюк. У цій школі працювали і мої батьки: батько – вчитель математики і фізики – працював більше 30 років, з них майже 20 років – директором школи; мати працювала вчителькою математики понад 30 років. Зараз вони обоє на заслуженому відпочинку.

В даний час у школі навчається біля 150 учнів. В школі працює 21 досвідчений педагог, серед них 11 – спеціалісти вищої категорії, 2 мають звання старший вчитель, 18 учителів – колишні випускники нашої школи.

Педагогічний колектив працює над проблемою «Розвиток пізнавальної активності в учнів як умова підвищення ефективності освітнього процесу».

На базі школи працює творча група з проблеми «Конструювання навчально-виховного процесу на основі ТРВЗ-педагогіки».

З 1987 року діє історико-краєзнавчий музей. У 2010 році відкрита світлиця Г.С.Берізки, нескореної поетеси, яка пройшла всі жахи сталінських репресій, була в'язнем ГУЛАГу, а після закінчення ув'язнення працювала вчителькою в нашій школі. Школа багата своїми традиціями. Кожен рік на свято останнього дзвінка з'їжджаються випускники минулих років, зустрічаються, спілкуються між собою та педагогічним колективом. У нашому селі народились, жили і навчались в школі багато визначних людей, зокрема: Костюк Г.С. – засновник української психології, Костюк Ф.С., Осатюк Д.І. – Герої Радянського Союзу; Берізка Г.С. – член Національної спілки письменників України; Шарандак П.С. – письменник, перекладач; Миколук М.С. – письменник; Гасюк М.С. – професор; Коломієць М.С. – доцент.

Я, як вчитель фізики, намагаюсь свою роботу на уроках фізики та в позаурочний час організувати на досягненні учнями глибоких знань з фізики, формування в них задатків матеріалістичного мислення, вмінні розуміти і

пояснювати різноманітні явища природи. Використовую такі методи навчання, як узагальнені плани характеристики фізичних понять, уроки-лекції, комбіновані уроки, спостереження і вимірювання та ін.

Під час проведення уроків намагаюся:

1) Формувати в учнів наукові знання та вміння, необхідні й достатні для розуміння явищ і процесів, що відбуваються в природі, техніці, побуті.

2) Дати знання основ фізичних теорій, що становлять ядро фізичної освіти, та вміння застосовувати ці знання для розв'язування завдань у стандартних і нестандартних ситуаціях.

3) Формувати в учнів уміння систематизувати результати спостережень явищ природи і техніки, проводити експерименти.

4) Навчити використовувати вимірювальні прилади та обладнання.

5) Формувати науковий світогляд та діалектичне мислення.

6) Виховати екологічне мислення й поведінку, національну свідомість та патріотизм, працелюбність та наполегливість.

7) Розвивати в учнів логічне мислення, робити висновки та узагальнення.

8) Розвивати уміння розв'язувати змістові задачі, експериментувати, технічно мислити і в сукупності – розвивати творчі здібності.

Висновки. Розвиток особистісної суті і ціннісних орієнтації, як системи, відбувається за загальними принципами психічного розвитку, визначених ще кілька десятиліть тому Г.С.Костюком. Серед яких, враховуючи сучасні досягнення психологічної науки, можна виділити наступні.

1. Принцип стійкої динамічної нерівноваги, як джерела розвитку системи. Цей принцип запозичений з біології. Розкриваючи закони еволюції й самоорганізації складних систем, сучасні синергетики наголошують, що без нестійкості нема розвитку. Тільки системи, далекі від рівноваги, системи в станах нестійкості, здатні до самоорганізації розвитку.

2. Принцип взаємодії тенденцій до збереження і зміни як умови розвитку системи. Тенденція до збереження забезпечується генотипом і психодинамічними умовами саморегуляції систем.

3. Принцип диференціації-інтеграції як критерій розвитку систем. Цей принцип спільний для розвитку будь-яких систем.

Згідно з синергетичним баченням світу, більшість існуючих у природі систем – це системи відкритого типу. І саме між ними відбувається постійний обмін енергією, інформацією тощо.

І знати, і розуміти, і використовувати ці знання має кожна людина, особливо вчитель, який навчає, виховує і формує нові покоління людей.

Список використаних джерел

1. Дригус М.Т. Концепція психічного розвитку дитини Г.С. Костюка як підґрунтя вивчення проблеми особистісної ефективності: [Електронний ресурс]/ М.Т. Дригус // Становлення особистісної ефективності учнів в онтогенетичному вимірі : монографія / за ред. М.Т. Дригус. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 161 с.

2. Костюк Г.С. Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини / Г.С. Костюк // Праці респ. наук. конф. з педагогіки і психології / За заг. ред. проф. Г.С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1941. – Т. II. Психологія. – С. 3-45.

3. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій

Силович Костюк; за ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.

4. Максименко С.Д. Особистість: прогноз розвитку і життєвий шлях / С.Д. Максименко // Психологічне опосередкування педагогічних впливів на розвиток особистісної активності в освітньому просторі: Метод. реком. / С.Д. Максименко [та ін.]; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. – С. 4-35.

5. Максименко С.Д. Теорія специфічних рушіїв розвитку Г.С. Костюка / С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського <http://problemps.kpnu.edu.ua/en/> Проблеми сучасної психології. 2016. Випуск 33 <http://problemps.kpnu.edu.ua/en/> Проблеми сучасної психології. 2016. Випуск 33 159 національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 27. – Кам'янець Подільський: Аксіома, 2015. – С. 7-19.

6. Максименко С.Д. Генетична психологія особистості: психічний розвиток і навчання / С.Д. Максименко // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 31. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016.

7. Поклад І.М. Ідея суб'єктивної активності в концепції Г.С. Костюка / І.М. Поклад // Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку: колективна монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, Ю.Т. Рождественський [та ін.]; за ред. В.В. Турбан. – К.-Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С. 236-246.

Горська Г.О., Горська О.О.

Г.С. КОСТЮК ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ В ДИТИНСТВІ

У статті розкриваються методологічні та методичні погляди Г. С. Костюка, присвячені психології мовлення та його розвитку в дитячому віці. Мовлення розглядається як суспільно-культурний феномен, засіб пізнання, міжособистісного спілкування і формування особистості. Аналізуються психолого-педагогічні умови мовленнєвого розвитку дошкільників та молодших школярів.

Ключові слова: мова, мовлення, мислення, розуміння, мовленнєвий розвиток.

G. S. KOSTIUK ABOUT PSYCHOLOGICAL ASPECTS SPEECH DEVELOPMENT IN CHILDHOOD

The article reveals G. S. Kostiuk's methodological and methodical views on the psychology of speech and its development in childhood. Speech is considered as a socio-cultural phenomenon, a means of cognition, interpersonal communication and personality formation. Psychological and pedagogical conditions of speech development of preschoolers and pupils' of primary school are analyzed.

Key words: language, speech, thinking, understanding, speech development.

Вступ. Проблема розвитку мовлення дитини є однією з тих, що не втрачають актуальності незалежно від змісту реформ та інновацій, які запроваджуються в освітній процес. Незважаючи на постійне зростання ролі комунікації в суспільній практиці, мовлення сучасної «середньостатистичної» особистості характеризується

як збіднене, спрощене, примітивне. Особливої гостроти набуває «мовне питання» в контексті нинішньої соціально-політичної ситуації в Україні, коли йдеться про збереження живого мовлення як носія національної ідентичності.

Прагнення знайти найбільш ефективні технології та методики навчання в зарубіжних науково-методичних здобутках, безумовно, заслуговує на схвалення, але тенденція до ігнорування й втрати власних, вітчизняних досягнень є загрозовою і вимагає від освітян звернення до їх теоретико-методичного аналізу з метою відродження й подальшого розвитку найкращих зразків психолого-педагогічної спадщини українських учених.

Неможливо уявити сучасну українську психологію без яскравих творчих ідей Григорія Силевича Костюка, які складають фундамент багатьох напрямів дослідження закономірностей функціонування й розвитку психіки особистості. Серед них ми виокремили проблему розвитку мовлення як таку, що не здобула належного вивчення й заслуговує на глибокий аналіз, особливо в умовах розбудови національної освіти, становлення Нової української школи.

Науковий доробок Г.С. Костюка, який полягає у фундаментальній розробці основних методологічних принципів психології розвитку, носить універсальний характер, а тому ми поставили за мету виокремити в його роботах базові положення щодо розвитку мовлення в дитячому віці. Нами здійснено спробу розкрити теоретико-методологічні засади проблеми розвитку мовлення дитини в науковій спадщині Г.С. Костюка.

Дослідження, які було здійснено українськими науковцями – співробітниками й послідовниками Г.С. Костюка – І.О. Синицею, Б.Ф. Баєвим, П. Р. Чаматою розкривають основні закономірності й механізми функціонування усного й писемного, зовнішнього й внутрішнього мовлення, динаміку його формування на різних етапах онтогенетичного розвитку в дитинстві, аналізують роль мовлення в розумовій діяльності, розгортанні думки, вольовій регуляції. Проблеми мови й мовлення, хоча й не виступають спеціальним предметом дослідження, піднімаються в багатьох роботах Г.С. Костюка. Вчений, ґрунтуючись на результатах творчого доробку К.Д. Ушинського, Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, О.О. Потебні, визначає сутність мови як складного, багатогранного явища, в якому аналізу підлягають різні функції, аспекти, складові. Вважаємо за необхідне зупинитися на них докладніше.

Мова як засіб засвоєння, існування й передачі суспільно-історичного досвіду людства. Мова виникає лише в людському суспільстві внаслідок спільної діяльності, необхідності постійних контактів, взаємодії людей. За своєю природою вона є продуктом історичного розвитку суспільства, становлення його культури. Завдяки мові стає можливим накопичення, акумулювання інформації про навколишній світ, предмети та явища, їх властивості. Засобами мови інформація, здобута попередніми поколіннями, досягнення в галузі культури, науки, мистецтва, передуються нащадкам, стають надбаннями наступних поколінь.

Отож, мова не може ні виникнути, ні розвиватися поза суспільством, натомість і суспільство не може існувати без мови. Аналізуючи ідеї психологічної спадщини К.Д. Ушинського, Г.С. Костюк наголошує, що «мова кожного народу, створена самим народом, є органічним витвором думок і почуттів народу, виразом і цвітом його життя, невичерпною скарбницею його духовних багатств» [4, с. 570].

Особлива увага в роботах Г.С. Костюка приділяється *взаємозв'язку мови й мислення, слова й думки*. Мова – це знакова система, яка є знаряддям пізнання і розуміння навколишнього світу як функцій мислення. Процес формування думок, їх існування й подальше оперування ними неможливі без мови. Завдяки мові здійснюється розуміння, освоєння навіть наочно даних об'єктів. Якщо це предмет, зображення, подія, то зоровий (ширше – перцептивний) образ формується обов'язково за участю мови, яка виступає в даному випадку засобом інтерпретації, пояснення, називання того, що безпосередньо сприймає суб'єкт. Особливо зростає значення мови, коли об'єктом розуміння стають абстрактні поняття, складні явища, продукти попередньої мислительної діяльності, які представлено в мовній формі.

Разом із Л.С. Виготським Г.С. Костюк в роботі «Про психологію розуміння» наголошує, що слово є «узагальнене відображення тих об'єктів, яких воно стосується; форма кожного слова виступає при цьому наче прозора оболонка, крізь яку ми сприймаємо його зміст, що відображає об'єкт» [5, с. 280]. Результатом відображення та свідомого розуміння об'єктів і явищ, закріпленим у слові, є *поняття*.

У той же час зв'язок між словами й поняттями не однозначний, а складний і суперечливий. Єдність думки й слова не означає їх тотожності, мовлення й мислення – це дві сторони єдиного, спільного процесу. Мислительні дії (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння тощо) також існують у мовленнєвій формі, кожна з них формулюється відповідним твердженням, фіксується в реченні. Одну й ту саму думку можна висловити різними словами та реченнями, перефразувати, а одне й те ж висловлення в залежності від інтонації, ситуації, контексту має різний зміст.

У зв'язку з дослідженням феномену розуміння, Г.С. Костюк особливого значення надає внутрішньому мовленню. Розмірковування, обдумування про себе, усвідомлення тих чи інших проблем здійснюється у внутрішньому плані. Тим самим, продукти розумової діяльності, результати усвідомлення й розуміння, зафіксовані в словесній формі, існують і для самого суб'єкта.

Роль мови, як знаряддя розуміння, впливає з її основної функції – *служити засобом спілкування людей*. Використання мови для спілкування і є мовленням, а саме мовлення є формою актуального існування мови. Мовлення – це застосування особистістю системи мови в процесі спілкування з іншими людьми, завдяки якому воно розвивається й вдосконалюється. Мовлення, як процес використання мови, забезпечує обмін думками, знаннями, почуттями, прагненнями, дозволяє здійснювати зв'язок не лише в певному соціальному середовищі, але й опосередковано – в часі, між поколіннями.

У світлі даних психологічних і лінгвістичних досліджень М.І. Жинкіна та Б.Ф. Баєва мовлення розглядається як система дій, які включаються в діяльність людини і забезпечують її потреби в спілкуванні з іншими. Тобто мовлення можна інтерпретувати як *мовленнєву діяльність*.

За структурою процес мовленнєвої діяльності являє собою ряд послідовних дій, які спочатку з'являються у внутрішньому плані, а потім переходять у зовнішні. Внутрішнє програмування мовленнєвого задуму здійснюється завдяки складному механізму оперування семантичними, граматичними, фонетичними засобами, в результаті функціонування якого відбувається підготовка зовнішнього висловлювання (у звуковій або графічній формі) [2].

Важливим є також те, що мовленнєва діяльність є мотивованою – вона скеровується певними цілями й намірами. Під час побудови висловлювання враховуються особливості адресата, на якого спрямовано звернення.

Особлива увага в творах Г.С. Костюка приділяється розвитку мовлення в навчальному процесі. Посилаючись на наукові здобутки своїх колег І. О. Синиці, Б. Ф. Баєва, П. Р. Чамати, які доводять залежність мовленнєвого розвитку дитини від системи занять із рідної мови, він формулює низку базових для сучасної лінгводидактики психолого-педагогічних положень.

Передусім, мова розглядається як *могутній чинник розвитку психіки й становлення особистості*. Погоджуючись із методологічними висновками Л.С. Виготського, Г.С. Костюк стверджує, що мовлення є необхідною умовою соціалізації й формування вищих психічних функцій. Завдяки мовленню вони стають довільними, регульованими та опосередкованими свідомістю. Тобто мовлення виступає знаряддям суб'єктності, чинником цілеспрямованої й усвідомленої психічної активності.

Наводячи результати досліджень П.Р. Чамати, Г.С. Костюк зауважує, що з розвитком мови дитини пов'язане також формування її самосвідомості. У процесі оволодіння мовленням у дитини розвивається здатність аналізувати свої почуття, думки, наміри, визначати свої слабкі й сильні сторони, усвідомлювати хороші й погані вчинки. Мовлення, починаючи з раннього віку, стає важливим засобом пізнання самого себе, завдяки йому формуються рефлексивні механізми психіки особистості [6].

Дитина, оволодіваючи мовленням у процесі спілкування з дорослими, отримує можливість долучитися до загальнолюдського культурного досвіду, тим самим збагачуючи власний суб'єктивний досвід. За словами Г.С. Костюка, «в індивідуальному розвитку особистості засвоєння нею мови нерозривно зв'язане з пізнанням навколишнього світу. Засвоюючи мову, дитина засвоює величезну кількість уявлень і понять, історично створених людьми. Саме тому мова і стає таким важливим засобом розуміння дітьми об'єктивної дійсності» [5, с. 281].

Мовлення дітей потребує постійної уваги як учителів, так і батьків; воно повинно бути завжди під контролем, його розвиток передбачає спеціально організовану методичну роботу, психологічне обґрунтування якої знаходимо в порадах Г.С. Костюка. Навчання мовленню, – наголошує учений, – це не тільки вивчення орфографії, граматики та синтаксису, діти повинні оволодіти «живим» мовленням як засобом спілкування, усного та писемного викладу думок, як *знаряддям мислення й пізнання*. Мовлення – універсальний засіб навчання, пізнання, за допомогою якого засвоюються не тільки знання з мови, а й з інших предметів шкільної програми.

Мовленнєвий розвиток, який полягає у збагаченні словникового запасу, оволодінні стилістичними особливостями та ускладненню синтаксичної будови мови, не може здійснюватися без усвідомлення дитиною диференціації функцій мовлення, використання його для вирішення актуальних задач різного спрямування.

На будь-яких уроках, незалежно від навчальної дисципліни, в процесі вивчення матеріалу учні використовують мовлення для засвоєння та розуміння фактів, зв'язків, закономірностей. Розвиток здатності логічно мислити,

обґрунтовувати власну думку, свідомо здобувати нові знання, – усе це здійснюється завдяки мовленню й удосконалюється разом з ним. Оволодіння вербальними засобами розумової діяльності, – це насамперед розуміння їх змісту, розкриття їх значення. Тільки розуміння попереднього матеріалу є запорукою подальшого розуміння наступного, – наголошував Г.С. Костюк [5].

Якщо учень не може чітко, ясно висловити та пояснити матеріал, значить немає чіткості й ясності його розуміння. Труднощі словесного оформлення думок виявляють недоліки усвідомлення того, про що розповідає дитина. Тому необхідно, працюючи з учнями, надавати їм можливість якнайбільше говорити, формулювати в зовнішньому мовленні ті думки, які виникають у них у процесі засвоєння нової інформації.

Г.С. Костюк розглядає проблему *розвитку мовлення й мислення* як невід’ємних аспектів цілісного процесу, в навчанні мовлення дітей розвивається в єдності з їх мисленням. Тільки одночасно із збагаченням системи понять та опануванням системи розумових дій успішно здійснюється мовленнєвий розвиток. У свою чергу, мислення не може успішно розвиватися без понятійних засобів, що виражені в словниковому складі мови. «Активізуючи і розвиваючи мислення учнів, ми тим самим створюємо основу для розвитку їх мовлення, збагачення активного словника, оволодіння мовою як засобом формування думок і обміну ними з іншими людьми», – підкреслював Г.С. Костюк у роботі «Здібності та їх розвиток у дітей» [1, с. 368].

В абстрактному мисленні логічні операції здійснюються за допомогою сформованих понять, у яких відображаються узагальнені суттєві ознаки, властивості предметів і явищ реального світу. Поняття, що позначаються словами та словосполученнями, стають надбанням суб’єкта та слугують засобом мислення, коли він вільно володіє ними, може самостійно дати визначення, пояснити. Розширення кола уявлень і знань дітей відбувається завдяки збільшенню понятійного складу, одночасно й самі поняття стають для них більш зрозумілими, – змістовними, точними, повними. Чим досконаліше мовлення, тим краще учні розуміють зміст і логіку того, про що говорять. Тобто мовленнєві засоби стають знаряддям мислительної діяльності, засобами формування розумових дій і операцій, суджень і міркувань. Умовиводи розвиваються від простих форм до складних відповідно до вдосконалення синтаксичної й граматичної будови мови суб’єкта.

Рівень оволодіння рідною мовою визначає розумовий розвиток особистості, багатство та широту її інтелектуальної сфери. Отже, вже з дошкільного віку необхідно навчати дітей правильно, логічно думати й осмислювати власні думки, користуватися внутрішнім мовленням.

Зокрема, внутрішнє мовлення має першочергове значення в активній мовленнєвій практиці. В процесі підготовки зв’язних висловлювань, в усній та письмовій формі, дітям пропонується спочатку продумати зміст повідомлення, дібрати потрібні слова, побудувати доцільні граматичні та синтаксичні конструкції. Така попередня внутрішньо мовленнєва підготовка вдосконалює уміння говорити, оформлювати свої думки, транслювати їх співрозмовникам.

Уміння розмірковувати, обґрунтовувати свою думку, будувати ланцюжок логічно пов’язаних аргументів, добирати потрібні докази, дискутувати з іншими, –

здобуваються в результаті правильно організованої спільної навчальної діяльності. Варто звернути увагу, що про необхідність запровадження інтерактивних форм навчання Г. С. Костюк писав ще у 60-х роках минулого століття! У роботі «Навчання і розвиток особистості» він наголошував: «Активні форми навчання, в яких учні не тільки слухають, виконують навчальні завдання за готовими вже способами дій, а й шукають ці способи, міркують, обговорюють, сперечаються, доводять, обстоюють істинність своїх думок, пишуть твори на задані й вільні теми – шлях піднесення культури їх мовлення й мислення, формування таких якостей мислення, як послідовність, доказовість, самостійність, критичність» [3, с. 400].

Григорій Силович закликав учителів постійно дбати про те, щоб думки, висловлені учнями, не були стандартними, відтвореними точно до тексту оригіналу, щоб вони формулювали їх відповідно до власного розуміння, будували висловлювання «своїми словами».

Особливе місце серед завдань, які сприяють мовленнєвому розвитку, посідають *завдання роботи з текстами*. Це такі прийоми, як поділ літературного твору на логічні частини, виділення основної сюжетної лінії, складання його плану, формулювання головної думки автора тощо. «Читаючи тексти, – застерігав Г.С. Костюк, – дитина не повинна намагатися дослівно їх запам'ятати, набагато важливіше, щоб вона уміла опрацювати їх зміст, оволодіваючи різними способами логічного аналізу твору» [1; 3]. Творчі перекази, таким чином, дозволяють покращити розуміння учнем змісту літератури й підвищити рівень володіння мовленнєвими засобами.

Одним із важливих аспектів проблеми мовленнєвого розвитку особистості є *психологія літературних здібностей* та їх удосконалення в навчальному процесі. Специфіка літературної творчості визначається здатністю зображувати дійсність за допомогою мовних засобів. Успішність літературної діяльності залежить від чуття мови автора, її культури, багатства, естетичного ставлення до неї тощо. Г.С. Костюк зауважує, що «здатність помічати красу в природі і в житті людей, описувати її словами, добирати відповідні мовні засоби, емоційно відгукуватися на поетичні описи, естетично ставитися до них, уявляти зображувані в художніх творах персонажі, співпереживати з ними виявляється вже у школярів» [1, с. 331]. Дошкільники та молодші школярі із задоволенням добирають рими, придумують казкові сюжети, складають творчі розповіді, будують твори-мініатюри, лічилки, загадки тощо. Творче опрацювання літературних творів та створення власних перетворює навчальний процес у захоплюючу діяльність, у якій за допомогою мовленнєвих засобів діти можуть виявити свої здібності, розкрити потенціал.

Г.С. Костюком підкреслюється також роль насиченості *навчального середовища*, яке створює умови для активного ознайомлення з новим, зокрема мовним матеріалом. Необхідною умовою розвитку мовлення дітей є налагодження змістовного цікавого життя, спільної діяльності, під час якої організуються спостереження за оточуючим, проводяться різні виховні заходи, колективні ігри, що спонукають учасників поділитися своїми враженнями від побаченого та почутого, переживаннями з іншими людьми. Важливим аспектом такої спільної роботи є встановлення позитивних взаємостосунків, за яких мовленнєве спілкування стає органічною потребою; діти виробляють уміння вести діалог, добирати та використовувати мовні засоби для комунікації.

Здійснений нами аналіз наукових творів Г.С. Костюка дозволяє стверджувати, що проблеми психології мовлення, мовленнєвого розвитку дітей досліджувалися достатньо глибоко і системно. Учений зробив значний внесок у розробку теоретико-методологічних засад вивчення мови і мовлення як суспільно-культурного надбання людства, взаємозв'язку мовлення з розумовою діяльністю особистості, вербальних засобів спілкування. Важливим, на наш погляд, є генетичний підхід до розкриття закономірностей мовлення як психологічного явища, динаміки його змін на етапах дошкільного дитинства і молодшого шкільного віку.

Отже, чимало психолінгвістичних ідей, висловлених ученим майже пів століття тому, є актуальними і значимими для сучасної освіти, зокрема для методики розвитку мовлення дітей. Їх подальше вивчення та опрацювання з погляду сьогодення розкриває нові перспективи розбудови вітчизняної психолого-педагогічної науки. Творче впровадження в освітній процес теоретичних висновків та практичних рекомендацій Г.С. Костюка дозволить побудувати навчання як систему оптимальних умов для опанування дошкільниками та молодшими школярами рідної мови.

Список використаних джерел

1. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей / Г.С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості; [Під ред.Л.М.Проколієнко] – К.: Радянська школа, 1989. – С. 307-373.
2. Костюк Г.С. Навчання і психічний розвиток учнів / Г.С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості; [Під ред.Л.М.Проколієнко] – К.: Радянська школа, 1989. – С. 421-435.
3. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості / Г. С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості; [Під ред.Л.М.Проколієнко] – К.: Радянська школа, 1989. – С. 374-415.
4. Костюк Г.С. Передові ідеї в психологічній спадщині К. Д. Ушинського / Г. С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості; [Під ред.Л.М.Проколієнко] – К.: Радянська школа, 1989. – С. 561-584.
5. Костюк Г.С. Про психологію розуміння / Г.С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості; [Під ред.Л.М.Проколієнко] – К.: Радянська школа, 1989. – С. 251-300.
6. Костюк Г.С. Розвиток і виховання / Г.С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості; [Під ред.Л.М.Проколієнко] – К.: Радянська школа, 1989. – С. 134-193.

СУЧАСНА ОСВІТА – ПОЄДНАННЯ ДОСВІДУ ТА ІННОВАЦІЙ

У статті, аналізуючи дослідження Г.С. Костюка та пов'язуючи їх із сучасною освітою, йдеться про вивчення розвитку особистісної ефективності здобувачів освіти. У наш час освіта постійно рухається вперед, головне завдання школи сьогодні – виявити творчі здібності дитини й дати поштовх до розвитку, налаштувати та підготувати до життя, навчити вирішувати проблеми, застосовувати та використовувати власний досвід, здобувати інформацію, критично мислити, вміти співпрацювати, навчитися організувати свою роботу. Стаття допоможе усвідомити актуальність і значимість даної проблеми у Новій українській школі.

Ключові слова: особистісна ефективність, здобувачі освіти, досвід, самооцінка, самореалізація, інноваційна педагогіка.

The article deals with the study of the development of personal effectiveness of the educational recipients by analyzing the research of

G.S. Kostyuk, linking it to modern education. Nowadays, education is constantly moving forward, the main task of the school today is to identify the creative abilities of the child and give impetus to development. Set up and prepare for life, learn how to solve problems, apply and use your own experience, acquire information, think critically, be able to cooperate, learn how to organize your work. The article will help to understand the relevance and importance of this problem in the new Ukrainian school.

Key words: personal efficiency, educationalists, experience, self-esteem, self-realization, innovation pedagogy.

Великим скарбом українського народу є праці нашого земляка, психолога Григорія Силовича Костюка. Його дослідження – актуальні й сьогодні. Аналіз праць відомого психолога в час модернізації в нашій державі високоєфективної сучасної системи освіти є найважливішим кроком в умовах конкурентоздатності держави на світовому ринку праці. Освітні державні стандарти мають бути направлені на результативність, вивчення світового досвіду, залучення зацікавлених сторін до партнерства у вирішенні освітніх проблем закладів освіти.

Сучасному суспільству потрібна молодь з гнучким та критичним мисленням, знаннями, актуальними до сьогодення, творчою ініціативою, внутрішньою свободою, налаштованість на досягненні мети. На цьому акцентував свою увагу Г.С.Костюк.

Все міняється з часом: навчання, виховання, сприйняття всього нового і незвіданого. Навчання учня в сьогоднішніх умовах – процес складний та неоднозначний. Це пов'язане з тим, що розвиток суспільства в повній мірі залежить від впливу на нього інноваційних технологій. На цьому етапі освіта бере на себе відповідальність за створення інноваційного середовища для учнів. Такі шляхи розвитку змушують педагогів задуматися над тим, яким має бути сучасний учень. Відповідь на дане запитання проситься сама: він має бути ерудованим, з комунікативними здібностями, критично мислити, виважено приймати рішення.

Інновації в педагогіці – це рух вперед, де новою якістю сучасної української освіти є не лише належна якість у навчанні, а й у вихованні та підготовці до

самостійного життя. На таку перспективу працює сьогодні наш український педагог. Навчальні програми, що застосовуються в освітніх закладах, направлені на розвиток інформаційного суспільства. Зрозуміло, що той інформаційний світ, в якому ми раптово опинилися, буде і надалі вносити свої корективи в систему освіти. Ми маємо гарну, багатомісячну модель освіти, але осучаснена модель освіти не повинна втрачати історичних надбань, які базуються на традиціях національної освіти й менталітету. Сучасний вчитель старається жити в ногу з часом. Він на себе бере велику відповідальність виховати та навчити сучасного здобувача освіти. Хороший педагог – це людина, яка обіймає десятки професій, щоб донести до свого учня значимість його захоплення або ж навпаки зацікавити чимось. Основою інноваційної педагогіки є твердження, що людина саморозвивається, що все пропускає через самоусвідомлення і свою душу. Засвоєння і використання нових методів навчання здійснюється в режимі саморозвитку вчителя. Педагог, що працює в сучасній школі, намагається, щоб кожна хвилина уроку пробуджувала у дітей бажання до пізнання, самостійного пошуку, самореалізації. Щоб зацікавити дитину отримувати знання, існує безліч методів та прийомів. Вихованцям подобаються ті види навчальної діяльності, що дають їм матеріал для роздумів, можливість проявити ініціативу і самостійність, потребують розумового напруження, винахідливості та творчого підходу до розв'язання проблеми. Для розвитку творчого мислення учнів застосовуються різні типи нестандартних завдань: вправи на розвиток уміння висловлювати здогад, припущення, збагачення навчального матеріалу завданнями з логічними навантаженнями, використання цікавинок на уроках. Головним результатом цього процесу є здатність учителя до побудови власної педагогічної діяльності. Аналіз самоосвітньої діяльності педагогів нашої школи свідчить про те, що вони розуміють основне завдання сучасної освіти – формування творчої, інтелектуально розвиненої, ініціативної особистості, виховання свідомого громадянина; роботу пов'язують із загальною проблемою, над якою працює школа, темою післякурсowego завдання. Творчі напрацювання, матеріали з досвіду роботи, моніторинг навчальних досягнень учнів накопичуються в особистих папках педагогів. Це дозволяє спостерігати зміни у професійній майстерності. Облік участі вчителя у методичній та громадській діяльності, який веде сам учитель, дозволяє об'єктивно оцінювати ріст професійної майстерності педагога. Педагогічні ідеї вчителів-новаторів стали поштовхом для творчих пошуків багатьох педагогів. Вчителі часто використовують на своїх уроках опорні схеми, таблиці, власний дидактичний матеріал. Такий стислий виклад навчального матеріалу дуже доречний на так званих «перевантажених» уроках. Вчителі діляться своїм досвідом, проводячи майстер-класи.

Значне місце відведено позаурочній роботі зі школярами. Сьогоднішній педагог дуже багато працює над організацією дозвілля учнів. Головною задачею організації виховної роботи в школі на сучасному етапі є створення умов для багатогранного розвитку і соціалізації кожного здобувача освіти у вільний від навчання час.

В організацію виховної роботи покладена ідея розвитку особистості через проєктну діяльність, яка дає можливість реалізації особистих творчих здібностей усіх суб'єктів навчально-виховного процесу – учнів у поєднанні з педагогами. Класні колективи працюють над проєктами та беруть участь у загальношкільних

проектах.

Дуже актуальними на сьогоднішній день є дослідження нашого земляка, психолога Григорія Силовича Костюка, який в свій час, спостерігаючи за підростаючим поколінням, дослідив таке: «У процесі виховання збагачується психічне життя дитини, виникають нові уявлення, поняття, нові потреби, інтереси, емоції, знання, що ведуть до нових видів її діяльності. Загальні виховні цілі й завдання конкретизуються, розчленовуються на окремі частини і, усвідомлюючись дитиною, стають її цілями, її інтересами, її прагненнями. У неї виникають внутрішні потяги до діяльності, скерованої на їх досягнення» [2, с. 31-32].

Заняття самоосвітою дитини теж залежить від його наставника, тому що саме він має направити активність, навчальну діяльність у правильне русло, підібрати такі завдання, щоб зацікавити учня, спонукати його до отримання якомога більше інформації: «Від мотивів навчання учня залежить те, якою мірою він виступає в ньому як суб'єкт, як переживає свої удачі та невдачі, мобілізує свої сили для досягнення успіхів у навчанні і як останнє сприяє формуванню в ньому духовних запитів і потреб», – переконував Г.С.Костюк [3, с. 414].

Проводячи освітні реформи, потрібно подбати про забезпеченість освітніх закладів новими технічними пристроями: 3D-принтерами, комп'ютерами, під'єднанням до швидкісного Інтернету і т.д. Оскільки важливою ознакою становлення особистісної ефективності здобувачів освіти є їхня самореалізація та самовдосконалення, то для цього потрібен великий ресурс. Невпинне збагачення власної ефективності Г.С. Костюк окреслює у мотиваційній парадигмі: «Потреба в знаннях, інтерес до навчання, любов до знань – це ті внутрішні спонукання, при наявності яких особистість не задовольняється досягненим, а невтомно поширює і множить свої багатства...» [3, с. 441].

Важливим етапом для самореалізації здобувача освіти є тісний зв'язок «дорослий - дитина» [2, с. 30]. Педагог на власному прикладі має показати, як можна реалізувати набутий досвід та навчити учня оперувати вже отриманими знаннями та розвивати нові здібності, що допоможуть у формуванні дитячого досвіду. Це підвищить самооцінку здобувача освіти та ще раз переконає його у власній ефективності. Освітні заклади докладають максимум зусиль для підвищення навчальних мотивацій здобувачів освіти, допомагають перебороти труднощі, набути впевненості.

Висновок. Аналізуючи дослідження нашого земляка Григорія Силовича Костюка, ми ще раз переконуємося, що особистісна ефективність дитини залежить від виховання, правильно скоригованої діяльності. Внутрішні спонукання штовхають особистість до потреби в знаннях та інтересу до навчання. Педагоги намагаються правильно організувати життя й навчання кожної дитини з її неповторною індивідуальністю, забезпечити таке спілкування з дитиною на кожному етапі її розвитку і навчання, яке дасть максимальний ефект. Тільки той педагог, який працює творчо, ініціативно, може виховати конкурентноспроможного, ефективного здобувача освіти.

Список використаних джерел

1. Дригус М.Т. Концепція психічного розвитку дитини Г.С. Костюка як підґрунтя вивчення проблеми особистісної ефективності: [Електронний ресурс]/ М.Т. Дригус // Становлення

особистісної ефективності учнів в онтогенетичному вимірі : монографія / за ред. М.Т. Дригус. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 161 с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/11019>.

2. Костюк Г.С. Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини / Г.С. Костюк // Праці респ. наук. конф. з педагогіки і психології / За заг. ред. проф. Г.С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1941. – С. 3-45.

3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силович Костюк; за ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.

4. Максименко С.Д. Особистість: прогноз розвитку і життєвий шлях / С.Д. Максименко // Психологічне опосередкування педагогічних впливів на розвиток особистісної активності в освітньому просторі: Метод. реком. / С.Д. Максименко [та ін.]; Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Інформаційно-аналітичне агентство, 2008. – С. 4-35.

5. Сердюк Л.З. Розвиток в українській психології провідних ідей Г.С. Костюка / Л.З. Сердюк // Становлення психологічної думки в Україні: провідні ідеї та історія розвитку: колективна монографія / В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, Ю.Т. Рождественський [та ін.]; за ред. В.В. Турбан. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – С. 218-235.

Єфіменко С.М.

ПРОБЛЕМА АКТИВІЗАЦІЇ КОГНІТИВНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ НА УРОЦІ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ Г. КОСТЮКА

Стаття присвячена проблемі активізації когнітивної сфери особистості учня на сучасному уроці у світлі психолого-педагогічної концепції Г.С. Костюка. Автором статті здійснюється пошук шляхів організації сучасного навчального середовища, психолого-педагогічні умови якого сприяють активізації когнітивної сфери особистості учня.

Ключові слова: сучасне навчальне середовище, когнітивна сфера, мислення, пам'ять, відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, увага, уява.

An article about the problem of the activity of the cognitive sphere of learning in urocy. The author of this article is for a comprehensive update to the organization of an ordinary primary tool. Such a middle ground is guilty of taking into account the activity of the cognitive sphere of study at the level of the psychological and pedagogical concept of G.S. Kostyuk.

Key words: modern educational environment, cognitive sphere, thinking, memory, feeling, perception, memory, thinking, attention, imagination.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Реформування загальної середньої освіти передбачає модернізацію її змісту на основі діяльнісного, компетентнісного та особистісно орієнтованого підходів до навчання. Статтею 12 Закону України «Про освіту» [3] визначено мету повної загальної середньої освіти – всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на

цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору. Досягнення цієї мети у значною мірою залежить від забезпечення сучасного навчального середовища психолого-педагогічними умовами, які стимулюють пізнавальну активність учня – суб'єкта навчання, майбутнього конкурентоздатного випускника, забезпечити його успішну самореалізацію в професійній діяльності, особистому житті, громадській активності. Таким чином, актуальною проблемою сучасної освіти є активізація пізнавальної, тобто когнітивної сфери особистості учня. Це досить багатоаспектний напрямок дослідження у психологічній та педагогічній науках.

Короткий аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Психолого-педагогічні основи навчального середовища, яке сприяє активізації когнітивної сфери учня, заклали Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, В.В.Давидов, Л.В.Занков, О.М.Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, М.М.Скаткін та інші дослідники. У сучасній психолого-педагогічній науці проблема активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів в умовах сучасного навчального середовища є предметом дослідження українських науковців: П.С.Атаманчук, А.С.Бик, Л.С.Голодюк, І.М.Дичківська, О.А.Дубасенюк, О.М.Коберник, В.А.Кушнір, І.П.Литвиненко, В.М.Мадзігон, Н.М.Маланюк, М.Т.Мартинюк, В.О.Моляко, О.В.Нагайчук, О.М.Пехота, Л.В.Пироженко, О.І.Пометун, О.Я.Савченко, М.І.Садовий, О.В.Скрипченко, М.Л.Смульсон, С.О.Терно, О.С.Чашечникова та інших.

Грунтовною основою для розуміння шляхів активізації когнітивної сфери учня на уроці є наукова спадщина нашого земляка, видатного українського психолога Григорія Силевича Костюка.

Високо оцінюючи внесок зазначених дослідників, зокрема внесок Г.С. Костюка у розробку визначеної проблеми, ми пропонуємо розглянути шляхи активізації когнітивної сфери особистості учня в умовах сучасного навчального середовища.

Метою статті є пошук шляхів забезпечення сучасного навчального середовища психолого-педагогічними умовами активізації когнітивної сфери особистості учня у світлі психолого-педагогічної концепції Г.С. Костюка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рушійною силою розвитку особистості учня Г.С. Костюк [5] вбачав властиві суб'єкту навчання внутрішні суперечності: між новими потребами й можливостями їх задоволення; між рівнем розвитку, що його досяг суб'єкт, і функціями, які йому доводиться виконувати; між тенденціями до інертності, сталості, з одного боку, і до рухливості, змін – з іншого. У свою чергу, активність – один із головних і необхідних проявів життя, внутрішня спонукальна сила, спрямована на задоволення потреб і подолання внутрішніх суперечностей.

Поняття «активність» є багатограним. Г.С. Костюк [5] відрізняє активність у загальному біологічному значенні й активність людини як її важливу рису, що проявляється в енергійній, ініціативній діяльності, праці, навчанні, громадському житті, різних видах творчості, спорті, іграх тощо. На нашу думку, навчально-пізнавальна активність, що проявляється в інтенсивній, енергійній, свідомій, цілеспрямованій, самостійній діяльності, дає змогу учневі розкрити власні

потенційні пізнавальні можливості. А тому забезпечення начально-пізнавальної активності учня на уроці можливе за психолого-педагогічних умов активізації пізнавальної, тобто *когнітивної сфери* його особистості, до пізнавальних психічних процесів якої відносять відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, увагу, уяву.

Зокрема, *відчуття* пов'язані із зовнішнім подразником органів чуття. Вони дають початок процесу мислення завдяки чуттєвому відображенню дійсності зоровим, слуховим, нюховим, руховим, дотиковим, смаковим аналізаторами. Г.С. Костюк зазначив, що «джерелом мислення є безпосереднє чуттєве пізнання світу. Зароджуючись у чуттєвому пізнанні світу і спираючись на нього, мислення, проте, виходить за його межі. Воно дає людині змогу пізнати те, чого вона не може сприйняти і уявити» [7, с.195]. Активізація відчуттів учня на уроці можлива за рахунок включення у процес пізнання всіх аналізаторів. Це досягається шляхом застосування у навчальному процесі пізнавального потенціалу різноманітної наочності, що надає учням можливість сприймати інформацію про цілісний образ об'єкта навчання в усіх його властивостях та особливостях. *Сприймання*, трансформуючи відчуття у свідомість, дає цілісний образ предмета або явища, його складніше й повніше усвідомлене відображення у свідомості людини. Сприймання нової інформації залежить від попередньо набутого досвіду, тому чим більше учень обізнаний з певним об'єктом навчально-пізнавальної діяльності, тим повніше, точніше і змістовніше він сприймає новий навчальний матеріал. Рівень сформованості узагальненої картини світу, становлення глибинних взаємозв'язків між різними галузями знань, досвід та знання учнів, спрямованість їх інтересів, наявність чи відсутність установок на сприймання – чинники активізації означеного психічного пізнавального процесу особистості учня на уроці.

Уява є психічним процесом відтворення у психіці людини предметів та явищ, які вона сприймала коли-небудь раніше, а також створення нових образів предметів та явищ. Г.С. Костюк зазначив: «Уява бере участь у виникненні здогадок, припущень, гіпотез, які відіграють важливу роль у розумінні кожного об'єкта» [7, с.275]. Отже, відповідні способи опрацювання навчального матеріалу є ефективними у вирішенні проблеми активізації означеного психічного процесу (робота з наочним матеріалом, виконання пошуково-дослідницьких завдань, пошук шляхів вирішення проблемної ситуації, проектування виробу, створення кольорограм, мислеобразів, малюнків, виготовлення креслеників тощо).

Завдяки увазі кожен акт цілеспрямованої діяльності учня доходить до його свідомості. Слабка концентрація та нестійкість *уваги* учнів виникають за умов непосильної, стомлюючої, нецікавої діяльності. Коли задача, завдання, проєкт чи проблемна ситуація зацікавлює учня, то увага активізується та сприяє зосередженню свідомості учня на об'єкті пізнання. Навпаки, відсутність зацікавленості у навчанні призводить до розсіяння уваги та неусвідомлення навчального матеріалу учнем. Отже, головною умовою активізації уваги є опора нового навчального матеріалу на вже сформовані в учнів знання, на його практичну цінність і особистісну значимість для учнів. Ефективними в активізації зазначеного психічного процесу учнів на уроці є різноманітні прийоми активізації уваги (сплеск у долоні, раптове зниження тону голосу, використання невербальних сигналів, зокрема дзвіночка, тощо), опрацювання нової інформації різними способами і

засобами (візуалізація змісту навчального матеріалу, застосування методів браку інформації та запланованої помилки, залучення всіх учнів до обговорення дискусійних та проблемних питань, розподіл ролей у навчальних іграх тощо).

Пам'ять забезпечує процес накопичення, зберігання та відтворення учнем навчального матеріалу. Пам'ять учнів активізується за умов візуалізації змісту навчального матеріалу, закріплення вивченого матеріалу, застосування логічних прийомів обробки нового навчального матеріалу (усвідомлення, розділення змісту навчального матеріалу на логічні частини, виділення головного і другорядного), його порівняння і асоціювання з відомим, узагальнення (створення асоціативних кушів, складання структурно-логічних схем, порівняльних таблиць, діаграми Вена, інфографіки, лепбуків тощо). Головною умовою продуктивності мимовільного запам'ятовування в процесі виконання пізнавальних дій має бути активна участь учнів у пізнавальному процесі, розуміння ними навчального матеріалу. Головною умовою продуктивності довільного запам'ятовування має бути усвідомлення завдання, його розумова обробка (виділення головних істотних зв'язків, осмислення та структурування матеріалу), самостійність мислення у виконанні завдання. У своїх працях [4-7] Г.С. Костюк дав низку конкретних порад психолого-педагогічного характеру щодо вирішення проблеми активізації пам'яті учня на уроці. Зокрема, видатний психолог радив скеровувати увагу учнів на потрібні сторони пізнавальних об'єктів, здійснювати чітке смислове членування навчального матеріалу, дотримуватись оптимального темпу викладу навчального матеріалу, достатньо роз'яснювати особливо складні положення, забезпечувати якомога змістовнішу і різноманітнішу діяльність учнів під час повторення, узагальнення й закріплення знань на практиці, забезпечувати перенесення знань у нові умови тощо. За цих умов навчальна інформація цілеспрямовано відтворюватиметься під час навчально-пізнавальної діяльності учнів, а тому пам'ять активізуватиметься.

Мислення виступає інтегруючою ланкою між усіма психічними процесами – складовими когнітивної сфери, які становлять сукупність внутрішніх умов психічних активних проявів учня в навчально-пізнавальній діяльності. Г.С. Костюк визначив: «Мислення являє собою процес опосередкованого і узагальненого відображення людиною предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відношеннях. Істотні властивості, зв'язки і відношення існують у самих предметах і явищах об'єктивної дійсності. Щоб їх пізнати, треба знати факти, в яких вони виявляються, відчувати їх, сприймати і уявляти» [7, с.195]. Згідно з поглядами видатного земляка, «у пізнавальній діяльності людини має місце єдність чуттєвого і мисленого. <...> Мислення – вища форма пізнання об'єктивної дійсності» [7, с.196].

З метою активізації **мислення** учнів на уроці доцільно забезпечувати свідоме оволодіння знаннями, актуалізацію і творче застосування знань через процеси аналізу, синтезу, абстрагування і узагальнення. Так, аналіз складових частин змісту навчального матеріалу, реалізуючись через синтез, забезпечує сприйняття учнем об'єкту пізнання з різних сторін та включення його в нові зв'язки. Процес аналітичного абстрагування забезпечує відокремлення головного від другорядного, виділення певних властивостей об'єкта пізнання з-поміж інших. У процесі мислення учень приходять до тих більш високих узагальнень, чим більш глибокі,

суттєві зв'язки між схожими задачами він розкриває завдяки аналізу, синтезу та абстрагуванню. Це забезпечує спроможність учня «перенести» рішення в нові умови, які можуть чекати на нього в реальній життєвій проблемній ситуації. Тому, чим більш глибоким є аналіз спільних ознак двох задач (проблемних ситуацій), тим ширшим є узагальнення і можливість застосування результатів мислення в нових умовах новими способами. Таким чином, з метою активізації мислення учнів на уроці, доцільно застосовувати знання та досвід учнів у виконанні схожих завдань, розв'язанні задач та вирішенні проблем, використовуючи внутрішньопроблемні та міжпредметні зв'язки. Погоджуємось з Г.С.Костюком у тому, що «мислення активізується, коли у нас виникають питання, на які ми не можемо відповісти» [7, с. 194]. У своїх працях [4-7] Г.С.Костюк радив поступово вмотивовано вести учнів від простіших закритих репродуктивних до складніших відкритих проблемних питань, поступово ускладнюючи їх зміст, спонукаючи учнів до самостійних пошуків способів їх вирішення. Це сприяє формуванню в учнів здатності встановлювати системні зв'язки і виявляти суперечності, застосовувати знання і вміння у вирішенні нових проблемних ситуацій. У цьому й полягає цінність не репродуктивних, а продуктивних проблемних, пошуково-дослідницьких, творчих завдань, задач, проєктів, наповнених інтелектуальним змістом. Ми поділяємо думку вченого: «Самостійний розв'язок учнями пізнавальних, конструкторсько-технічних і інших задач, виконання ними робіт творчого характеру, участь в обговоренні різних питань, у дискусіях – краща школа мислення» [7, с. 275]. Отже, проблемні ситуації, творчі завдання, задачі та навчальні проєкти учнів мають бути не однотипними, а такими, за яких учні щоразу потрапляють в нові умови. За цих умов учні не мають змоги переходити до шаблонів, способів і форм нетворчої діяльності. Натомість вони мають можливість щоразу знаходити нові стратегії, прийоми, методи і форми творчої діяльності, по-новому використовувати наявні знання і вміння, створювати нові комбінації ідей, випробовувати нові варіанти і несподівані способи дій. Таким чином активізуватиметься механізм мислення учнів. Цей психічний процес не набуватиме схематичного, вузького, інертного, ригідного характеру, а збагачуватиметься якостями (гнучкість, легкість, оригінальність, глибина, ширина тощо). При цьому шлях вирішення проблемної ситуації закріпиться в пам'яті тільки тоді, коли учень самостійно, завдяки аналітико-синтетичній діяльності, знайде цей шлях і потім застосовуватиме його під час вирішення подібних проблемних ситуацій. Ми погоджуємось з видатним земляком Г.С.Костюком в тому, що під час подолання труднощів у вирішенні проблемної ситуації, виконання творчого завдання чи розв'язання складної задачі не варто одразу повідомляти готове рішення. В таких ситуаціях науковець радить активізувати мислення та пам'ять учнів, застосовуючи підказку, наприклад, у вигляді допоміжної задачі чи евристичного навідного запитання, які спрямовують мислення та пам'ять учня на правильний шлях рішення. При цьому зміст підказки чи навідного запитання зумовлюється етапом розв'язання задачі (проблемної ситуації, творчого завдання тощо), рівнем знань та попереднього досвіду учня, містить індивідуально-ситуативний характер. Наведемо приклад формулювання евристичних навідних запитань: «Чи пригадуєш ти з власного досвіду аналогічні творчі завдання? Що можна запозичити?», «Які аналогії можна застосувати для вирішення цього завдання?».

Отже, всі психічні процеси взаємодіють та доповнюють один одного у процесі навчально-пізнавальної діяльності, а тому активізація когнітивної сфери особистості учня у сучасному навчальному середовищі має відбуватись з урахуванням цієї єдності. Аналіз праць Г.С. Костюка та сучасних дослідників окресленої проблеми дозволив нам визначити інструментальний комплекс активізації когнітивної сфери особистості учня на уроці у сучасному навчальному середовищі, зміст якого мають наповнити інноваційні технології й відповідні їм методи навчання, оновлені засоби навчання, багатоваріативність форм організації навчальної діяльності учнів (індивідуальна, парна, групова, колективна).

Так, традиційні методи навчання, що відносяться до пояснювально-ілюстративної, репродуктивної технологій навчання, передбачають переважно репродуктивну діяльність учнів. Вони охоплюють такі етапи оволодіння учнями навчальним матеріалом: ознайомлення з готовим навчальним матеріалом, отриманим від учителя шляхом розповіді чи пояснення, робота з його закріплення та застосування в практичній діяльності в процесі виконання репродуктивних вправ за зразком чи готовою інструкцією. Такий підхід до активізації когнітивної сфери особистості учня на уроці у сучасному навчальному середовищі є малоефективним. Наявність готової інформації сприяє розвитку пасивності учнів, зниження потягу до навчання, оскільки школяр позбавляється радості власного відкриття та самостійної участі у процесі навчально-пізнавальної діяльності. Більш ефективними у вирішенні окресленої проблеми є методи навчання, які сприяють самостійному здобуттю знань та вмінь учнями: метод проєктів, проблемно-пошукові, дослідницькі, ігрові, інтерактивні та інші методи навчання, що відносяться до інноваційних технологій навчання (технологія проблемного навчання, проєктна технологія навчання, особистісно орієнтована технологія навчання, біоадекватна технологія навчання, технологія формування творчої особистості учня, технологія навчання як дослідження, технологія розвитку критичного мислення учнів, технології інтерактивного навчання, ігрові технології навчання тощо). Дані методи навчання передбачають продуктивну інтелектуально-творчу партнерську взаємодію учасників навчального процесу, в якому учень є не пасивним слухачем, а активним суб'єктом навчальної діяльності. З даного приводу Г.С. Костюк зазначав: «Якість засвоєння поняття дуже знижується, якщо вчитель просто повідомляє учням готові відомості про його ознаки, які їм треба тільки запам'ятати» [7, с. 226]. Поділяємо думку Г.С. Костюка, що потрібно підбирати на уроці такі методи навчання, «де учням дається більше нагоди самостійно діяти з навчальним матеріалом, знаходити істотні ознаки поняття, робити доступні для них висновки, узагальнення. <...> Коли вчитель не тільки викладає готові істини, а й керує процесом самостійного їх відкриття й оволодіння, формує в учнів потрібні для цього розуміння дій операції, вміння розв'язувати різні види навчальних задач, самостійно поповнювати свої знання, користуватись ними в подальшій учбовій і практичній діяльності» [7, с. 226-422]. На нашу думку, застосування традиційних методів навчання у сучасному навчальному середовищі є доцільним у тому випадку, якщо початковий матеріал є достатньо складним для самостійного оволодіння ним учнями. З метою активізації когнітивної сфери особистості учнів на сучасному уроці, орієнтуючись на тему й мету уроку, вікові й індивідуальні пізнавальні можливості учнів, слід комбінувати традиційні та інноваційні методи

навчання та застосовувати творчий підхід до використання кожного з них.

Кожна з форм організації навчальної діяльності учнів на сучасному уроці потребує застосування того чи іншого методу навчання та їх комбінації з метою активізації когнітивної сфери особистості учня. Так, індивідуальна форма організації навчальної діяльності учнів дозволяє активізувати когнітивну сферу особистості кожного учня за рахунок розробки вчителем індивідуальних завдань (виконання вправ, пошуково-дослідницьких чи творчих завдань, розв'язання задач, розробка індивідуального проєкту тощо), адаптованих до рівня розвитку пізнавальних можливостей кожного конкретного учня. Парна й групова форми організації навчальної діяльності учнів на уроці сприяють активізації когнітивної сфери особистості кожного учня за рахунок організації у мікрогрупах взаємонавчання, обговорення дискусійних питань, пошуку шляхів вирішення проблемних ситуацій, розв'язання творчих задач, розробки колективних проєктів, виконання творчих завдань чи пошуково-дослідницьких дій у Веб-квесті тощо. Зміст завдань вчитель має будувати таким чином, щоб кожен учасник мікрогрупи мав змогу стати активним шукачем шляхів вирішення певної проблеми, зробити свій внесок у спільну продуктивну діяльність мікрогрупи та відчутти свою значимість. З приводу застосування вчителем колективної форми організації навчальної діяльності учнів, Г.С. Костюк зазначав: «Квітка розуміння» розпускається швидше, частіше і повніше в учнів тих вчителів, які, викладаючи урок, ні на хвилину не гублять живого зв'язку з класом, стежать, як доходить до свідомості учнів те, що вони викладають, підтримують їх мислительну активність» [7, с.297]. Сприймання навчального матеріалу значною мірою залежить від інтонації мовлення вчителя. Тому в своїх працях [4-7] Г.С. Костюк підкреслював, що під час застосування означеної форми організації навчальної діяльності учнів мова вчителя на уроці має бути чіткою, ясною, жвавою, образною. У сучасному навчальному середовищі ефективним у активізації когнітивної сфери особистості кожного школяра є супроводження методів розповіді, пояснення чи демонстрації сучасними засобами навчання та комбінація цих методів з активними та інтерактивними методами навчання (проблемна бесіда, евристична бесіда, «асоціативний куш», «мозковий штурм», «велике коло», «займи позицію», ігрові методи тощо). Зокрема, з метою забезпечення ефективності методу проблемної бесіди під час застосування колективної форми організації навчальної діяльності учнів на уроці, Г.С. Костюк пропонував чітко й зрозуміло формулювати питання вчителем, включати учнів у пошуки відповідей на проблемні питання та мотивувати їх до самостійного формулювання питань проблемного характеру з теми уроку. Погоджуємось з ученим у тому, що «важливу роль відіграє вміння вчителя викликати ці питання в учнів, уважно до них ставитись, враховувати їх у викладанні уроку, включаючи їх у пояснення нового матеріалу, вчити дітей обґрунтовувати і правильно ставити запитання, спрямовувати думку учнів на самостійне їх розв'язання» [7, с. 275]. Сприяє генерації і висловленню думок учнів атмосфера психологічного комфорту, позитивного емоційного фону, рівнопартнерської співпраці, взаємодії, взаєморозуміння, взаємоповаги, взаємодопомоги, взаємонавчання, взаємопідтримки, спільної творчості педагога та учнів. За таких психолого-педагогічних умов, у яких кожен учень відчуває свою успішність й пізнавальну спроможність, діалог вчителя та учнів спонукає останніх до

висловлення й обґрунтування власних думок, генерації конструктивних ідей, активного включення в навчально-пізнавальну діяльність з максимальною віддачею власних сил. Невдача у навчанні, страх перед покаранням чи засудженням пригнічують, викликають гальмування психічних пізнавальних процесів, знижують активність й уповільнюють темп навчально-пізнавальної діяльності учнів. Натомість віра педагога в пізнавальні можливості своїх учнів та партнерські відносини між учасниками навчального процесу забезпечують активний «зустрічний процес» викладання і навчання.

Рушійною силою активізації когнітивної сфери особистості кожного учня на уроці Г.С. Костюк вбачав сукупність внутрішніх пізнавальних мотивів: «Щоб успішно керувати мислительною діяльністю, треба не тільки ставити перед учнями посилені для них питання, завдання, а й зацікавлювати ними, будити інтерес до їх розв'язання, виховувати допитливість» [7, с. 205]. Тож, забезпечуючи сучасне навчальне середовище психолого-педагогічними умовами активізації когнітивної сфери особистості школяра, завдання вчителя – організувати високовмотивовану навчально-пізнавальну діяльність учнів під час виконання індивідуальних завдань чи участі у колективних обговореннях. Вмотивованість – це сукупність спонукаючих чинників, які викликають активність особистості учня та визначають спрямованість його діяльності. Ніщо так не привертає увагу та не стимулює процес мислення як те, що дивує й захоплює. А тому зміст кожного завдання доцільно переводити у внутрішню мотиваційну площину кожного суб'єкта навчання шляхом підкреслення практичної значущості навчального матеріалу та його відповідності спрямованості інтересів, віковим та індивідуальним потребам, компетентності учнів. Сучасному педагогу слід знаходити таке бачення об'єкта пізнання, за якого навіть буденне стає захоплюючим: вплести в канву нового навчального матеріалу останні події у країні, навколишню дійсність, популярний дитячий мультфільм, коло інтересів учнів тощо. Таким чином, кожне навчально-пізнавальне завдання стає особистісно-значимою актуальною проблемою, яка зацікавлює учнів. Тоді наявність гострого пізнавального інтересу до навчання може максимально активізувати та спрямувати потенційні когнітивні можливості учня на здобуття необхідних знань і умінь, генерацію ідей та виникнення почуття задоволення від процесу пізнання. Зацікавленість у навчанні формує потребу учнів у навчально-пізнавальній діяльності та значно активізує навчальний процес, сприяє виникненню внутрішньої потреби у процесі та результатах пізнання. Навпаки, примус до виконання нецікавого завдання, розв'язання нецікавої творчої задачі, вирішення неактуальної проблеми, розробки непосильно складного і нецікавого проєкту нерідко викликає у здібних, оригінально мислячих учнів неспроможність активізувати мислення, пам'ять, увагу та інші психічні процеси навіть у тих видах навчально-пізнавальної діяльності, до яких вони мають схильність. Інакше кажучи, якщо зміст навчального матеріалу не є захопливим і особистісно значущим, методи навчання й завдання не приваблюють, не стимулюють до пошуку нової інформації, то високої пізнавальної активності школярів неможливо досягти. Адже якщо учень не відчуватиме себе зацікавленим у навчально-пізнавальній діяльності, то він орієнтуватиметься тільки на її результат і робота виконуватиметься ним формально. А якщо робота виконана формально, не має особистісного значення, її розвиваючий вплив є мінімальним. Культивуючи жагу до знань з раннього віку, педагоги не лише досягатимуть

активізації когнітивної сфери особистості учнів на уроці, а й формуватимуть одну з ключових компетентностей – уміння навчатися впродовж життя.

Висновки. Приведені вище міркування дають підставу стверджувати про надзвичайну актуальність психологічних основ організації сучасного навчального середовища, оскільки без глибоких знань психолого-педагогічної науки за будь-якої фахової підготовки досягти високих результатів у професійній педагогічній діяльності практично неможливо.

Аналіз праць Г.С. Костюка та сучасних дослідників окресленої проблеми дає нам підстави стверджувати, що активізація когнітивної сфери особистості учня, у взаємозв'язку всіх її складових, можлива за відповідних психолого-педагогічних умов сучасного навчального середовища. За таких умов об'єкт пізнання відображається у свідомості учня за допомогою мислення та інших психічних процесів, переходить у результат пізнання та стає засобом подальшого розвитку не лише когнітивної сфери, а й особистості учня в цілому.

Теоретико-практичні надбання видатного земляка Г.С.Костюка щодо вирішення проблеми активізації когнітивної сфери особистості учня – невичерпне джерело педагогічної творчості сучасного педагога. Погляди Г.С. Костюка на окреслену проблему лягли в основу діяльнісного, особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів у сучасній освіті, що визначає актуальність вчення видатного психолога і в XXI столітті.

Перспективу подальших розвідок даного напрямку дослідження вбачаємо у вивченні проблеми індивідуального підходу до учня в контексті психолого-педагогічних поглядів Г.С. Костюка.

Список використаних джерел

1. Єфіменко С. М. Психолого-педагогічні засади створення інтелектуально-творчого навчального середовища. Філософія, теорія та практика випереджаючої освіти для сталого розвитку: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26 листопада 2015 р. Дніпропетровськ, 2016. – С. 81-83.
2. Єфіменко С.М. Шляхи інтелектуально-творчого розвитку учнів в умовах нової української школи. Наукові записки / Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н.С.Савченко та ін. – Випуск 177. – Ч.І. – Серія: Педагогічні науки. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2019.– 310 с.
3. Закон України «Про освіту» від 09.08.2019 № 2145-VIII. Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2145-19>
4. Костюк Г.С. Завдання психології у поліпшенні роботи школи / Г.С. Костюк // Радянська школа – 1956 . – № 11 – С. 21-30.
5. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Костюк Г.С.; под ред. Л.Н. Проколиенко – М.: Педагогика, 1988. – 301 с.
6. Костюк Г.С. К вопросу о психологических закономерностях / Г.С. Костюк // Вопросы психологии. – 1955 – № 1. – С. 18.
7. Костюк Г.С. Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Под ред. Л. Н. Проколиенко; Сост. В. В. Андриевская, Г. А. Балл, А.Т. Губко, Е. В. Проскура. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с. – на укр. яз.
8. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

ІДЕЇ Г.С.КОСТЮКА ЩОДО ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ОЦІНЮВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті розглянуто теоретико-методологічні та методичні засади процесу формування культури оцінювальної діяльності молодших школярів як складової частини розгляду проблеми формування культури навчальної діяльності, виявлення сутності культури, оцінювальної культури, перевірки стану її формування в педагогічній практиці. Розроблено принципи і напрями формування оцінювальної культури молодших школярів.

Ключові слова: культура навчальної діяльності молодших школярів; сутність оцінювальної культури; принципи і напрямки формування оцінювальної культури; зміст та методики діагностування.

The article deals with theoretical, methodological and methodological foundations of the process of forming the culture of evaluative activity of younger students as an integral part of the consideration of the problem of forming the culture of educational activity, revealing the essence of culture, evaluative culture, checking the state of its formation in pedagogical practice. The principles and directions of formation of the evaluation culture of younger students are developed.

Key words: culture of educational activity of younger students; the essence of the evaluation culture; principles and directions of formation of evaluation culture; the content and methods of diagnosis.

Вступ. Сьогодні в Україні відбувається становлення нової системи освіти, орієнтованої на входження в світовий освітній простір. Зміна освітньої парадигми потребує нового змісту, інших підходів до організації навчання, інших відносин та цінностей, іншого педагогічного і учнівського менталітету. Ефективність реалізації завдань реформування освіти багато в чому залежить від культурно творчої домінанти навчально-виховного процесу. У нових вимогах учень сучасної початкової школи має виховуватися не як носій певної суми знань, а як особистість, громадянин з властивою йому мораллю, культурою навчальної праці та поведінки. Особливої актуальності набуває питання особистісного розвитку школяра, створення психолого-педагогічних умов для формування культури навчальної діяльності, що зумовлює поступовий перехід до розвитку суб'єкт-суб'єктної взаємодії. У педагогічній теорії і практиці вже зроблено чимало, що виступає підставою для розробки проблеми формування культури навчальної діяльності молодших школярів. Проте на сьогоднішній день ще мало досліджень, які б узагальнювали накопичений теоретичний та емпіричний матеріал, важливий для подальшого вивчення проблеми формування культури оцінювальної діяльності молодших школярів як цілісного феномену. Поступ української освіти до впровадження нової філософії оцінювання й досі викликає непорозуміння та занепокоєння серед учителів та батьків учнів Нової української школи. Нерозуміння того, що новітній підхід до оцінювання освітніх досягнень учнів може призвести до більш якісного та результативного кінцевого результату сучасної

початкової освіти виливається у сум'яття та критиканство у педагогічних спільнотах. Проте, коли припустити, що кінцевим результатом початкової освіти наряду з академічними навичками з уміння читати, писати та рахувати має бути високий рівень сформованості культури оцінювання та самооцінювання молодшого школяра, то у дорослих, причетних до освіти молодших школярів, можна вибудувати більш адекватний погляд на нові види оцінювання. Що і спробуємо зробити у цій публікації.

Виклад основного матеріалу. Основні напрями розробки наукової проблеми формування культури навчальної діяльності дітей різного віку відображені у наукових працях Б.Ананьєва, Л.Введенської, А.Маркової, Т.Савицької, Н.Чернухи та ін. У них визначається, що культура навчальної діяльності учнів повинна стати необхідним чинником сучасного навчально-виховного процесу, що формування культури навчальної діяльності школярів повинно набути науково обгрунтованих і практично підтверджених позицій. Педагогічний аспект проблеми формування культури навчальної діяльності дітей початкової школи висвітлено у працях Ш.Амонашвілі, С.Лисенкової, С.Логачевської, В.Паламарчук, О. Савченко та ін.

Ідеолог формування культури мислення молодших школярів в Україні О.Я.Митник у своєму дослідженні переконливо довів, що формування в молодших школярів контрольньо-оцінювальних умінь і навичок – запорука ефективності їхнього навчання: «Безпосереднє здійснення самоконтролю відбувається як система взаємооберненого зв'язку між змістом роботи та діями учнів. Будь-який контроль тісно пов'язаний з оцінюванням, оскільки в процесі контролю не тільки визначається ступінь правильності дій і результатів, а й висловлюються оцінювальні судження щодо якості роботи» [6, с. 276].

Т.М.Канівець, з приводу сучасного оцінювання, висловлюється однозначно: «Конкретного учня оцінюють шляхом аналізу рівня його розвитку в проміжку між двома точками в часі щодо обсягу його знань, сформованості вмінь та навичок. Оцінюється прогрес у навчанні, а не знання, вміння, навички. Це так зване формувальне оцінювання, яке може бути надзвичайно ефективним при умові системного застосування» [8, с. 18-19]. В інструктивно-методичних рекомендаціях щодо вивчення у закладах загальної середньої освіти навчальних предметів та організації освітнього процесу у 2018/2019 навчальному році зазначено: «У типовій освітній програмі підкреслено необхідність застосування формувального й вербального оцінювання. Ці види оцінювання змінюють функції вчителя у процесі контролю й оцінювання навчальних досягнень учнів, натомість діти поступово у співпраці з педагогом мають оволодівати уміннями самооцінки й самоконтролю, тобто ставати суб'єктами учіння» [4, с. 7].

Вітчизняні дослідниці Іванна Коберник та Вікторія Топол у публікаціях на сайті НУШ переконливо доводять переваги формувального оцінювання для початкової школи. Адже формувальне оцінювання ґрунтується не на кількісних (скільки помилок), а на якісних показниках. Передбачається, що за результатами формувального оцінювання вчитель може скорегувати навчальний процес, свою роботу, а також вибудувати індивідуальну освітню траєкторію учня [2, 3, 11]. Такий підхід відповідає ідеям Концепції «Нова українська школа» та вимогам Державного стандарту початкової освіти 2018 року.

О.В.Онопрієнко зазначає, що новизна методологічних і теоретичних засад

побудови навчального процесу в початковій освіті зумовлює визнання в якості об'єкта контролю інтегрований результат навчальної діяльності учнів. У зв'язку з цим виникає потреба поєднання традиційних засобів контролю навчальних досягнень з інноваційними [7].

Томас Гуску в своїй роботі допомагає прояснити деякі з найбільш складних проблем освіти, серед яких і оцінювання, яке може бути життєво важливим компонентом у досягненні спільної мети щодо поліпшення освіти: «Але доки ми використовуємо оцінки лише як засіб для ранжирування шкіл і учнів, ми випускаємо їх найпотужніші переваги. Ми повинні замість цього зосередитися на наданні допомоги вчителям змінити спосіб, яким вони використовують результати оцінювання, підвищити якість своїх оцінок в класі й погоджувати свої оцінки із значними цілями навчання й державними або районними стандартами. Якщо оцінювання стає невід'ємною частиною навчального процесу і центральним елементом у зусиллях вчителів, щоб допомогти учням у пізнанні, переваги оцінки для учнів і викладачів будуть безмежні» [13].

Для розробки науково-педагогічних основ формування культури оцінювальної діяльності молодших школярів у педагогічній науці і практиці склалися відповідні передумови.

Зокрема питання підвищення ефективності вітчизняної системи контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів початкової школи в умовах реформування освіти на засадах ідей Концепції НУШ знайшли своє втілення у Наказі МОН України від 20 серпня 2018 року № 924. У методичних рекомендаціях щодо оцінювання першокласників зазначено: «Оцінювання результатів навчання та особистих досягнень учнів у першому класі має формувальний характер, здійснюється вербально, на суб'єктних засадах, що передбачає активне залучення учнів до самоконтролю і самооцінювання» [9].

«Формувальне оцінювання має на меті: підтримати навчальний поступ учнів; формувати в дитини впевненість у собі, наголошуючи на її сильних сторонах, а не на помилках, діагностувати досягнення на кожному з етапів навчання; вчасно виявляти проблеми й запобігати їх нашаруванню; підтримувати бажання навчатися та прагнути максимально можливих результатів; запобігати побоюванням помилитися», – зазначено в методичних рекомендаціях.

Т.М.Канівець, аналізуючи існуючі моделі оцінювання, відносить формувальне (у авторському трактуванні «формує») оцінювання до інноваційних підходів в оцінюванні, характеризує його як особистісно орієнтоване оцінювання і визначає, що воно виконує розвивальну функцію контролю.

Для нашого дослідження також важливе значення мають наукові праці Г.Костюка, Т.Мальковської, В.Неменського та ін., в яких розкриваються проблеми підвищення культури навчальної, зокрема оцінювальної діяльності, спілкування, культури мислення, засвоєння норм культури поведінки, культури взаємин.

Практично у кожній своїй фундаментальній праці Г.С. Костюк зазначав, що учні по-різному реагують на вимоги вчителя залежно від *особливостей індивідуальної їх готовності до навчальної діяльності в школі*. Одні поводяться цілком адекватно цим вимогам, інших вимоги гальмують і викликають у них надмірну стриманість, деякі не приймають вимог і навіть намагаються діяти всупереч їм. Діти, які не були в дитячих садках, нерідко губляться в новій

обстановці, не зразу знаходять основи для контакту з учителем та однокласниками. Звідси стає зрозумілою вся *важливість індивідуального підходу до дітей у керуванні процесом їх входження в шкільне життя* з його новим для них змістом, формами і об'єктивними вимогами, які повинні стати суб'єктивними вимогами учнів до себе самих, внутрішніми регуляторами їх поведінки.

Григорій Силович вважав, що важливу роль у становленні саморегуляції поведінки молодшого школяра відіграє оцінювання, а згодом і самооцінювання його дій і вчинків. Для першокласника оцінка вчителя є справжньою подією. Якщо її використовувати вміло, то вона зміцнює інтерес дитини до школи та учбової діяльності, відповідальність за виконання навчальних завдань. Оцінка ефективніше діє на молодших школярів, коли вона має не узагальнений, а конкретний характер, коли учень знає, що саме оцінюється в його роботі й поведінці, коли оцінка не переноситься па особистість у цілому (не говориться, що школяр взагалі хороший чи поганий). Конкретна й об'єктивна оцінка, вільна від заниження й завищення досягнень учня, спрямовує його на подолання недоліків у роботі, спонукає домагатися кращих результатів. Йдеться передусім про оцінювальні судження, а не тільки про оцінку в формі бала, що виставляє вчитель здебільшого не за одну дію та її результат, а за ряд дій і результати учбової роботи.

Розкриваючи значення оцінки для молодшого учня, Костюк зазначав, що вже з першого тижня перебування дітей у школі краще усно оцінювати їх успіхи і невдачі, не вдаватися до письмових оцінок, бо діти ще не усвідомлюють їх змісту.

Спеціальний експеримент, проведений грузинськими психологами і педагогами, показав, що застосування тільки оцінних суджень позитивно позначається на учбовій діяльності дітей. В учнів формується міцніша настанова вчитися не заради високого балу, а заради знань, швидко виробляється самоконтроль, підвищується активність, зменшується частота тривожних, негативних емоційних станів, у класі створюється невимушена трудова атмосфера.

Однак за Костюком такий підхід до оцінювання не означає, що треба відмовитися від оцінок. Йдеться про те, щоб подальшими дослідженнями з'ясувати, коли і як ефективніше їх використовувати в системі початкового навчання.

Майже всі діти приходять до школи з прагненням вчитися, вони ставляться до учіння як до серйозної, суспільно важливої діяльності. Проте через деякий час ставлення окремих дітей до школи змінюється. У недосвідчених учителів значна частина учнів класу через три-чотири місяці починає виявляти байдужість до школи, небажання відвідувати її. Основною причиною цих негативних явищ є недосконалість організації навчально-виховного процесу, яка виявляється в недостатній активізації навчальної діяльності учнів, зокрема їх мислення, у надмірному захопленні вправами, спрямованими на формування різних навичок. У I-II класах діти виконують такі вправи з інтересом, у III класі вони їх втомлюють.

У ставленні молодших школярів до навчальних обов'язків починають виявлятися індивідуальні особливості. На початку першого року навчання майже всі діти намагаються сумлінно виконувати їх. Однак поступово в деяких учнів помічається зниження зацікавленості навчанням, пов'язане з труднощами у виконанні навчальних завдань, яке переходить у негативне ставлення до своїх учбових обов'язків.

Розкриття теоретичних, методологічних положень, методичного забезпечення процесу формування культури оцінювальної діяльності молодших школярів, як цілісного феномену, залишається не дослідженим. Актуальним є науково обґрунтоване розкриття цілісного підходу до формування культури оцінювальної діяльності молодших школярів.

Сучасна гуманістична парадигма освіти відкидає такий педагогічний процес, який не захоплює душу дитини, не пробуджує цілісну гаму якостей і рис, не дає простору для загальнокультурного розвитку її особистості, а потребує лише роботи розуму і механічного запам'ятовування. Тенденція впливу науки і мистецтва на формування особистості учня стає одним із важливих напрямків розвитку сучасної теорії і практики навчання [1, с. 41]. Культура, як основа сучасної освіти, має бути в центрі уваги вчителя початкових класів на рівні змісту всіх шкільних предметів, а також організації навчально-виховного процесу.

Опираючись на діяльнісний і системний підходи до вивчення феномену культури оцінювальної діяльності, ми поставили за мету розробити теоретичний понятійний апарат школярів. І все ж необхідним є пошук і сьогодні такої побудови навчально-виховного процесу, яка була б ефективною в умовах масової школи. Феномен діяльності в педагогіці Г.Щукіна пояснює так: «...В навчальному процесі на основі діяльності та її різних видів і форм відбувається систематичне і послідовне формування тих особистісних новоутворень, які підводять школяра і до саморегуляції, і до позиції суб'єкта навчальної діяльності» [2, с.17].

Згідно з структурно-функціональним принципом у складі об'єкта, що вивчається, як система, потрібно виділяти певні частини. Ми говоримо про оцінювальну діяльність і про сукупність видів культур, що притаманні навчальній діяльності учнів і тому повинні виявлятися в ній. На подальшому кроці ми виділяємо в кожному виді культури її елементи як носіїв необхідних знань, умінь, якостей, рис особистості дитини, якими вона повинна оволодіти в процесі формування культури навчальної діяльності. Тут і виникають особистісні новоутворення молодших школярів.

Причинно-наслідковий зв'язок елементів оцінювальної культури в нашому дослідженні має послідовний характер, тому що дитина розвивається в узгодженні з індивідуальними особливостями і віковими можливостями.

Підкреслимо, що в нашому дослідженні види культур і їхні елементи взаємопов'язані через навчальну діяльність школярів і це також підкреслює послідовний характер, тому що оволодіння дітьми в навчанні одними елементами культури неминуче приводить до оволодіння іншими. Всі ці процеси мають рівневий характер, тому що визначаються природою процесу навчання і індивідуальністю дитини. Процес формування умінь культури оцінювальної діяльності повинен проходити через декілька етапів.

Навчально-виховний процес, в якому б формувалась культура оцінювальної діяльності дітей, потребує переорієнтації на засади культури, на оволодіння спочатку разом з учителем, а потім і самим школяром уміннями культури оцінювальної діяльності різного змісту, на вибір учителем навчального матеріалу, методів такого формування, засобів та прийомів з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей пізнавальної діяльності кожної дитини.

Правомірно розглядати формування культури оцінювальної діяльності молодших школярів на змісті властивих їй видів культур: читання; усного та письмового мовлення; спілкування і взаємин; поведінки, а також культури розумової діяльності; культури праці; етичній культури. Оволодіння цими видами культур у цілісній сукупності є необхідною основою для формування культури оцінювальної діяльності кожної дитини у відповідності з її індивідуальними особливостями [3, с.143-146].

Вважаємо за необхідне говорити і про необхідність вибору вчителем і дітьми найкращого для конкретної навчальної або життєвої ситуації варіанту формування культури оцінювальної діяльності, що визначає ефективне функціонування навчально-виховного процесу.

Разом з тим вважаємо, що методологічною основою оптимізації процесу навчання є діалектичний системний підхід до оцінки можливих рішень завдань, який забезпечує вибір найкращого варіанту для відповідних умов.

Сутність культури оцінювальної діяльності учня виявляється через особистісні новоутворення, які є результатом засвоєння знань, сформованості умінь, навичок культури, якостей та рис особистості, коли дитина оволодіває елементами видів культури, тому й характеризується проявом рівня культури [5, с. 133].

Зміст культури навчальної діяльності учня утворюється видами культур та їх елементами, які є його основою і притаманні педагогіці та дидактиці початкового навчання.

У дослідженні провідними умовами культури навчально-виховного процесу в початковій школі є педагогічна культура учителя і культура навчальної діяльності молодших школярів.

Формування культури оцінювальної діяльності молодшого школяра являє собою поетапне засвоєння ним під керівництвом вчителя, батьків і за допомогою власних зусиль елементів видів культур, які в цілісній сукупності містять систему умінь культури навчальної діяльності учня початкової школи. Цей процес пов'язаний з розвитком особистості учня.

Система умінь культури оцінювальної діяльності учня складається з умінь дидактичного, психологічного, виховного, організаційно-управлінського змісту і забезпечує становлення особистості учня.

До *умінь дидактичного змісту* належить здатність учня точно і правильно відповідати на питання і ставити їх, зв'язно висловлювати навчальний матеріал, правильно використовувати різні види мовлення (усне і письмове), точно та усвідомлено використовувати терміни; *уміння психологічного змісту*: чіткість і конкретність мислення (наочно-образного і логічного), правильно і повно виділяти головне, суттєве, правильно розуміти позиції всіх учнів класу, аргументовано обґрунтовувати оцінювальні судження, давати самооцінку; *уміння виховного змісту*: дотримуватися правил оцінювання, усвідомлювати правила спілкування під час взаємооцінювання, виявляти ввічливість, повагу до дорослих і товаришів, чуйність і толерантність у спілкуванні, тактовність, активну особистісну позицію, охайність, точність, відповідальність, наполегливість, готовність допомогти; *уміння організаційно-управлінського змісту*: планують, організують, контролюють свою навчальну діяльність, сумлінні (виконують обіцянки і все роблять вчасно).

Наші спостереження підтверджують, що коли вчитель і учень активно працюють над культурою оцінювальної діяльності, то вона виявляється дитиною через: усвідомлені судження; глибокі переживання; вияв почуттів, багатий лексичний запас; використання пам'яток, інструкцій, планів; виявлення переживань, емоцій через малюнки; активну участь у різних конкурсах та ін.

При цьому засоби виконують функцію зовнішнього впливу на формування культури оцінювальної діяльності дітей, а відзначені характеристики - внутрішній стан особистості дитини, як виявлення нею надбань культури оцінювальної діяльності. Тому культура оцінювальної діяльності учня виявляється через якісні новоутворення його особистості.

Доцільним для формування культури оцінювальної діяльності учнів початкових класів є науково обґрунтований і методично правильно організований процес оволодіння ними елементами видів культур: культура читання; розуміння позиції всіх учасників навчального процесу; висловлювання оцінювальних суджень, самооцінка. Культура розумової діяльності: виділення в навчальному матеріалі головного, суттєвого, внутрішніх залежностей, свідоме його відтворення; встановлення логічних зв'язків у змісті навчального матеріалу; мислення наочно-образне і логічне; точне і свідоме використання таблиць, графіків, схем та ін. Культура усного та письмового мовлення: відповідь на питання, формулювання запитань; зв'язне висловлювання; використання різних видів мовлення; виступ з короткою доповіддю, виконання різних письмових робіт, стислий запис навчального матеріалу. Культура праці: гігієна праці; техніка безпеки; охайність і точність; зберігання матеріалу, зусиль і часу; планування трудових дій, організація і їхній контроль. Культура спілкування, взаємин: товариські, гуманні взаємини; ділові стосунки; витримка, чуйність, толерантність; тактовність; ввічливість. Культура поведінки: повага, до дорослих і товаришів; все виконувати вчасно; сумлінність, надійність, чесність; активна особистісна позиція в оцінювальній діяльності.

Зазначимо, що названі елементи видів культур розглядаються нами як притаманні змісту навчання і виховання молодших школярів, вони не суперечать один одному і взаємопов'язані між собою, мають системну основу, а їхній вибір відносно цілісний.

Висновки. У статті ми зробили перші спроби щодо обґрунтування необхідного понятійного ресурсу, що розкриває феномен культури оцінювальної діяльності молодших школярів: види культур і їхні елементи; сутність культури навчальної діяльності; зміст культури навчальної діяльності; формування культури оцінювальної діяльності; система умінь культури; засоби формування оцінювальної діяльності; виявлення внутрішнього стану особистості учня.

Список використаних джерел

1. Коберник Іванна, Топол Вікторія. Оцінювання по-новому: як закордонний досвід оцінювання в початкових класах можна використати в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nus.org.ua/articles/otsinyuvannya-po-novomu-yak-zakordonne-otsinyuvannya-v-pochatkovykh-klasah-mozhna-vykorystaty-v-ukrayini/>

2. Коберник Іванна. Оцінювання в Новій українській школі: ресурс для розвитку замість вироку. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nus.org.ua/view/otsinyuvannya-v-novij-ukrayinskij-shkoli-resurs-dlya-rozvytku-zamist-vyroku/>

3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силівич Костюк ; за ред. Л.М.Проколієнко. – К. : Радянська школа, 1989. – 608 с.

4. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення в закладах загальної середньої освіти навчальних предметів та організації освітнього процесу у 2018/2019 навчальному році. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 03. 07. 2018 р. № 1/9-415 від Початкова школа С. 2-19.

5. Митник О. Я. Формування культури мислення молодшого школяра: теорія і практика: монографія / Олександр Якович Митник. – Тернопіль: Мандрівець, 2009. – 368 с.

6. Онопрієнко О. В. Портфоліо як засіб контролю результатів навчання учнів на засадах компетентнісного підходу / Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. Випуск 34, 2010 – С. 121-127.

7. Про затвердження методичних рекомендацій щодо оцінювання навчальних досягнень учнів першого класу у Новій українській школі. Наказ МОН № 924 від 20.08.2018 року [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://nus.org.ua/wp-content/uploads/2018/08/Nakaz-924.pdf>

8. Топол Вікторія. Як по-новому оцінюватимуть учнів перших класів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nus.org.ua/articles/yak-po-novomu-otsinyuvatymut-uchniv-pershyh-klasiv/>.

Кравець Н.П.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ УЧНІВ У ПРАЦЯХ Г. С. КОСТЮКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ НАВЧАННЯ

Проаналізовано зміст та актуальність ідей відомого українського вченого в галузі психології Г.С. Костюка щодо визначення закономірностей розумового розвитку учнів. Вчений довів, що ефективність розумового розвитку залежить від внутрішніх та зовнішніх впливів на дитину.

Ключові слова: Г.С.Костюк, учні, розумовий розвиток, здібності, навчання, виховання, мислення, середовище.

This article describes theoretical views on the psychological development of the child of the famous Ukrainian scientist in psychology G.S. Kostyuk. The latter has proven that development effectiveness depends upon the internal and external impacts on the child, including education, bringing up, abilities, mindset, age-related and individual characteristics, social environment and pedagogical individual approach to each student.

Key words: G.S. Kostyuk, child, psychological development, education, bringing up, abilities, mindset, environment, individual approach.

Постановка проблеми. Наукові погляди відомого українського вченого в галузі психології Г.С. Костюка охоплюють різноманітні аспекти психологічної науки, що складають тріаду: а) обґрунтування і удосконалення теорії розвитку особистості, б) характеристика особливостей розвитку здібностей людини, в) аналіз мислення з урахуванням розумового розвитку особистості. Дослідник П. П. Скляр відзначає: «Костюк започаткував у вітчизняній психології основи гуманістичного підходу до проблем психічного розвитку дитини, створив українську психологічну

школу. Завдання психології він вбачав у вивченні й використанні закономірностей САМОРОУХУ людини в процесі особистого становлення індивіда» [8, с. 93].

Аналіз актуальних досліджень. Під безпосереднім керівництвом та під впливом ідей Г.С.Костюка провели дослідження з розвитку в дітей мислення і уяви Л.К. Балацька, Т.В.Косма, Т.В. Рубцова, Н. М. Стадненко; розвиток мови і мовлення у дітей з типовим та порушеним розвитком досліджували Б.Ф. Баєв, А.М.Гольдберг, І.О.Синиця. Особливостям психології учбової діяльності, психологічним факторам її ефективності присвятили роботи О.Т.Губко, Л.М.Проколієнко, О.В.Скрипченко, М.Ю.Мачков, Ю.І.Машбиць. Концепція особистості знайшла продовження у роботах Г.О.Балла, В.О.Роменця, С.Д.Максименка, І.Д.Беха, В.В.Рибалка та ін. З точки зору предмету педагогічної психології розглянула, аналізуючи педагогічну спадщину Г.С.Костюка, вікові особливості учнів Н.В.Харченко,.

Мета статті: проаналізувати ідеї Г.С.Костюка щодо особливостей розумового розвитку особистості.

Виклад основного матеріалу. Наукова спадщина Г.С.Костюка досить багатогранна й охоплює різноманітні сторони розвитку людської психіки. Ще на початку наукової діяльності вчений звернув увагу на особливості належного засвоєння учнями навчального матеріалу та умов, які цьому сприяють або гальмують. Однією з умов успішного навчання учнів він розглядав індивідуальний підхід, наголошуючи, що здійсненню індивідуального підходу сприяє вмiла організація і методика предметної роботи вчителя з усім класом, контроль щоденної належної роботи учнів. Відсутність контролю породжує почуття безвідповідальності, втрату стимулу до систематичної роботи, охайного виконання завдань, що знижує якість їхньої роботи» [4]. Проте індивідуальний підхід не завжди забезпечував успішність навчання. Зважаючи на це, психолог дослідив особливості розумового розвитку учнів та їх вплив на якість навчання, зокрема на розвиток здібностей у дітей. Аналізуючи особливості розвитку здібностей у дітей, вчений вказав на взаємозв'язок між навчанням і психічним розвитком, наголошуючи, що функція навчання, його провідна роль здійснюється за певних умов, які створює організація навчального процесу, активна його методика, за яких учень виступає, насамперед, як суб'єкт навчання. Це ж стосується і виховання [1].

Цінним не лише для психологів, а й для педагогів, особливо корекційних педагогів, які працюють з дітьми з інтелектуальними порушеннями як у спеціальних навчальних закладах, так і в умовах інклюзивного навчання, є твердження Г.С.Костюка про те, що основний фундамент у розвитку особистості учня складає його мислення як основний елемент психічного розвитку. Мислення є процесом пізнання, пізнавальною діяльністю. Вчений наголошує, що мислити – це діяти з об'єктами розумово і практично з метою пізнання їхніх властивостей. Результатом цієї діяльності є думка [3, с. 21]. Водночас психолог вказує на значення навчання учнів математики і мови, які є у підлітка передовими ділянками його навчальної діяльності, які особливо ефективно забезпечують формування абстрактно-понятійного мислення. За Костюком, навчання – важлива, але не єдина умова розумового, психічного розвитку дитини. Це залежить не лише від навчання, але й від оточуючого середовища, від дозрівання організму і нервової системи [5, с. 136].

Доводячи діалектичну єдність навчання і психічного розвитку учнів, психолог прийшов до висновку, що вплив навчання на психічний розвиток залежить від вікових та індивідуальних особливостей дітей. Це обумовлено не лише попереднім навчанням, а й рівнем зрілості організму, індивідуальними особливостями, типом нервової системи [3].

У процесі експериментальних досліджень Г.С.Костюк проаналізував відмінності в психічному розвитку дітей та причини, від яких вони залежать, що дало можливість визначити етапи психічного розвитку як учнів молодшого, так і середнього шкільного віку. Вчений констатував: етапи психічного розвитку залежать від єдності психічного розвитку дитини та її виховання. У процесі виховання формується індивідуальна своєрідність дитячої особистості, яка розвивається. Індивідуальні відмінності в психічному розвитку дітей становлять продукт їхнього життя і діяльності, їхнього розвитку, істотну роль в якому відіграють умови виховання. Провідною умовою психічного розвитку вчений розглядав виховання як істотно потрібну умову відтворення нового людського покоління. Водночас доводив, що на зміст і форми виховання нового покоління впливає рівень розвитку суспільства, наявні в ньому суспільні відносини між людьми. Від відносин залежать і умови розвитку індивідуальних здібностей людей. Тому дитину варто вивчати у процесі її виховання [2, с. 131-133].

Зважаючи на взаємозв'язок природного і суспільного в розвитку людського індивіда, психолог вказав на взаємозв'язок між навчанням, розвитком і вихованням. Для дітей дошкільного віку рушійними силами розвитку і виховання визначив гру [2, с. 184].

Аналізуючи умови психічного розвитку, Григорій Силевич вказав на роль спадковості в індивідуальному розвитку людини і провідну роль навчання у психічному розвитку та взаємозв'язок навчання й розвитку, наголошуючи, що учні успішніше засвоюють те, до чого в них є готовність, яка є виявом їхнього загального розвитку. Крім того, ефективність навчальної діяльності зумовлена й індивідуальними особливостями учнів щодо готовності вчитися. Також навчання здійснює виховні функції у формуванні підростаючої особистості [2, с. 76, 84, 87]. У розвитку кожної особистості й на кожному її етапі спостерігаються індивідуальні особливості. Особистість розвивається завжди як індивідуальність. Її індивідуальна своєрідність неповторна. Загальні закономірності вираження розвитку особистості знаходять свою конкретизацію в її індивідуальних особливостях. Тому вивчення індивідуальних особливостей важливо теоретично і практично, – наголошував учений [5, с. 131]. Доводячи роль виховання в розвитку особистості, констатував, що виховання здійснює керівну функцію залежно від того, як вихователь охоплює своїм контролем усю систему різноманітних факторів, які включені в процес виховання, оскільки зв'язок між навчанням і розвитком не простий, а складний [2, с. 88].

Умовою належного розумового розвитку учнів вважав таке навчання, яке забезпечує глибоке і міцне засвоєння навчального матеріалу і соціального досвіду. Проте засвоєння дітьми соціального досвіду не завжди призводить до зрушень в їхній розумовій діяльності, до виникнення нових якісних особливостей, тобто до справжнього розвитку [5, с. 135].

Досліджуючи особливості психічного розвитку дитини, Григорій Силевич

звернув увагу на роль спадковості, середовища і виховання у психічному розвитку дитини, розглядаючи спадковість і середовище як необхідні складові для розвитку дитини. Навколишнє предметне середовище потрібне для розвитку діяльності дитини, зокрема пізнавальної. Серед умов середовища, які відіграють вирішальну роль у психічному розвитку дитини вказав на людей, які її оточують, їхнє суспільне життя і діяльність, їхнє ставлення до дитини, її шкільної праці [2]. Не оминув і задатки – внутрішні можливості психічного розвитку, які перетворюються у процесі розвитку в певні здатності, що теж необхідно для розвитку дитини [2, с. 118].

Аналізуючи зв'язки розвитку з навчанням і вихованням, психолог вказав на складну взаємну залежність між навчанням, вихованням і розвитком дітей, зокрема на те, що психічний розвиток дитини обумовлений її навчанням і вихованням, майстерне навчання і виховання веде за собою розвиток [2, с. 144, 148].

Важливе методологічне значення для розробки теорії виховання є правильне вирішення проблеми рушійних сил психічного розвитку особистості. Зневажання вікової й індивідуальної своєрідності призводить до невдач у вихованні. Навчання успішно досягає своїх освітніх і виховних цілей, якщо в ньому враховується залежність його можливостей від типових особливостей учнів [2, с. 90, 412].

Погляди Г. С. Костюка щодо врахування індивідуальних відмінностей у навчаємості учнів варто враховувати сучасним учителям, насамперед інклюзивного навчання. Психолог стверджував, що для успішного забезпечення усім дітям можливості успішно вчитися і розвиватися, необхідно виявляти та враховувати індивідуальні відмінності в навчаємості, здібностях і тому подібному, оскільки навчання не може нівелювати ці відмінності, оскільки в певній мірі залежить від них. Індивідуальні особливості навчаємості обумовлені специфікою нервової системи дитини, її природними задатками. Врахування індивідуальних особливостей забезпечить своєчасну додаткову допомогу учням, які її потребують у подоланні труднощів при виконанні навчальних завдань. Якщо така допомога відсутня, учні втрачають можливість іти в ногу зі своїми товаришами, стають невстигаючими. Індивідуальна робота з ними – шлях попередження подолання їхньої неуспішності [5, с. 93].

Заслуговують уваги погляди вченого на індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі, особливо до учнів молодших класів, яким стимуляція і мотивація навчання має допомогти усвідомити, що навчання є їхній прямий обов'язок. Тому, всіляко підтримуючи усвідомлення учнями їхніх обов'язків, необхідно водночас зацікавлювати їх виконанням, формувати їхні інтереси, які не тільки виявляють, а й зміцнюють їхнє свідоме ставлення до шкільних завдань [2, с. 456]. Також психолог вказав на індивідуальні відмінності в мисленні людей та визначив особливості мислення: послідовність мислення, самостійність, гнучкість і швидкість, різне співвідношення аналізу й синтезу в процесі мислення, різне співвідношення чуттєвого і мисленого, образу і слова [2, с. 234, 235, 236]. Враховуючи дане положення теоретичної концепції Г. С. Костюка, «у роботі з учнями з інтелектуальними порушеннями особлива увага звертається на дотримання принципу індивідуального підходу – провідного у корекційній роботі з дітьми. Дотримання його обумовлене тим, що учням з інтелектуальними порушеннями притаманні різноманітні особливості розвитку психофізичних функцій. Кожен учень характеризується власним темпом як фізичної, так і розумової праці, рівнем

готовності до сприймання навчального матеріалу, різною продуктивністю навчальної діяльності [6, с. 57].

Цінною є думка Григорія Силовича щодо зацікавлення учнів до навчання та розуміння ними навчального матеріалу. Насамперед навчальний матеріал повинен зацікавити учнів, оскільки зовсім незрозуміле не може зацікавити. Будить інтерес те, що піддається розумінню [5, с. 202]. Зрозуміти – значить усвідомити якийсь об'єкт або явище в його суттєвих зв'язках з іншими предметами і явищами. Постає необхідність у чуттєвих образах, у живому спогляданні об'єктів для їх розуміння. Звідси важлива роль наочності в забезпеченні розуміння дітьми різних об'єктів і керівництво цим процесом. Наочний матеріал виконує різні функції в процесі розуміння. Важливу роль відіграють образи уявлень у розумінні змісту художніх творів. Відтворюючи у своїй свідомості образи ситуацій, що створив автор, читач може проникнути в ідейний смисл його твору. Розуміння – не лише інтелектуальний процес. Воно переживається особистістю, викликає в неї позитивні емоції [5, с. 209- 218].

Процес розуміння залежить від об'єктивного змісту того, що учням треба зрозуміти, складності зв'язків, які їм треба при цьому усвідомити. Залежить і від того, як усвідомлюється поставлена перед ними задача. Необхідною умовою виникнення в учнів інтересу до нових об'єктів є доступність цих об'єктів їхньому розумінню [5, с. 199]. Аналізуючи особливості процесу розуміння, вчений вказує на нерозривний зв'язок розуміння з мовою, основна функція якої – засіб спілкування людей. Доводить діалогічну єдність мислення і мовлення, наголошуючи, що культура мовлення учня – це культура його думки. Розуміння нерозривно пов'язано з мовою. Словами не лише передається іншим те, що ті зрозуміли, в словах воно існує і для нас самих. Важливу роль у процесі розуміння відіграє внутрішнє мовлення. Оволодіння учнями мовленням – необхідна умова успішного здійснення процесів розуміння їхнього розвитку [2, с. 214-218]. Насамперед про зв'язок мислення і мовлення з метою розуміння сутності прочитанного чи почутого повідомлення свідчить стан сигніфікативної функції мовлення – першої інтелектуальної мовленнєвої функції людини, сутність якої полягає у поєднанні слова з мисленнєвим образом предмета, яка в учнів з інтелектуальними порушеннями внаслідок притаманних їм мисленнєво-мовленнєвих недоліків порушена [7].

Висновки. Теоретичні ідеї Г.С.Костюка про становлення розумового розвитку особистості склали методологічну основу проблеми психології навчання, дали поштовх до подальшого дослідження проблеми. Насамперед, висловлені вченим ідеї допомагають корекційним педагогам спеціальних шкіл та учителям, які працюють в умовах інклюзії, організувати навчально-виховний процес учнів з особливими освітніми потребами так, щоб розвивалися і коригувалися усі сторони особистості кожного школяра.

Список використаних джерел

1. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей / Г. С. Костюк. – К.: Знання, 1963. – 80 с.
2. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л. М. Проколієнко. Упор.: В.В.Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
3. Костюк Г.С. Навчання і розумовий розвиток учнів / Г. С. Костюк // Радянська школа,

1963. – № 2. – С. 17-25

4. Костюк Г.С. Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі / Г.С. Костюк // Комуністична освіта, 1937. – №8. – С. 52-64.

5. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С.Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 303 с.

6. Кравець Н. П. Індивідуальний підхід як основа корекційної роботи з розумово відсталими дітьми на уроках читання / Н.П.Кравець //Нова педагогічна думка: Науково-методичний журнал / вик. обов. гол. ред. М. Віднічук. – Рівне, 2006. – № 3. – С. 55-59.

7. Кравець Н. П. Оптимізація соціальної інтеграції учнів допоміжної школи на основі корекції сигніфікативної функції мовлення / Н. П. Кравець // Дефектологія, 2000. – №3. – С. 18-22.

8. Скляр П.П. Спадщина Г. С. Костюка як гуманістичний орієнтир розвитку у вітчизняному освітньому просторі / П.П.Скляр // Духовність особистості: методологія, теорія і практика, 2004. – № 6 (97). – С. 91-101.

Лехенко Р.В.

ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розглядаються основні принципи психологічних поглядів Г.С. Костюка, соціальні ситуації психічного розвитку особистості дітей молодшого віку; вступ до навчального закладу як новий етап у житті дитини; психологічна зміна (перебудова) та адаптація дитини до навчального закладу; значення навчання в психічному розвитку молодшого здобувача освіти. Значна увага приділяється формуванню ставлення до закладу освіти, учителів та обов'язків, вивчення правил поведінки, зміні характеру в іграх і розвиток взаємовідносин з однокласниками, формуванню особистості молодшого здобувача освіти, розвитку емоційно-вольового характеру та соціальної поведінки, розумовому розвитку дитини. Вирішення проблем вікових особливостей в інтелектуальному розвитку молодших здобувачів освіти, характеристика психічних новоутворень в учнів молодшого шкільного віку.

Ключові слова: *розвиток особистості, діяльнісний підхід, активність, емпатія, індивідуальність, криза, адаптація, психологія молодшого віку 6-11 років.*

This article examines the basic principles of G.Kostyuk's psychological views, social situations of mental development of the personality of young children; the importance of learning in the mental development of a younger education seeker. Much attention is paid to the formation of attitudes towards the educational institution, teachers and responsibilities, learning the rules of behavior, changing the character in games and developing relationships with classmates, forming the personality of the youngest educational recipient, the development of emotional-volitional character and social behavior. Problem solving of age peculiarities in the intellectual development of the younger educators, characterization of psychic new formations of the younger school age.

Key words: *personality development, activity approach, activity, empathy, individuality, crisis, adaptation, psychology of young age 6-11 years.*

Неоціненне значення для розвитку української психології мають праці

відомого педагога, психолога, мого земляка Г.С. Костюка. Він здійснив значний внесок у розвиток психології як науки. Його наукові ідеї зберігають актуальність і затребуваність у сучасній психології, використання особистісно орієнтованого та синергетичного підходів дозволяє простежити ієрархію становлення позиції щодо питань вікових особливостей учня, визначити їх структуру та зміст, встановити доцільність застосування у навчально-виховальному процесі.

Психічний розвиток – це процес накопичення кількісних та якісних прогресивних змін психіки, що зумовлюють формування особистості.

Отже, психічний розвиток є процесом, оскільки має динамічний характер – розпочавшись ще до народження дитини, розгортається та триває, на думку вченого, все життя людини. В ході психічного розвитку відбувається накопичення кількісних та якісних перетворень психіки, які забезпечують формування і функціонування особистості.

Психічний розвиток людини проходить ряд періодів, послідовна зміна яких необоротна й непередбачувана. Кожен період – це своєрідний ступінь психічного розвитку з відносно стійкими якісними особливостями. Вікові психологічні особливості зумовлені конкретно-історичними умовами розвитку, спадковості, характером виховання, стосунками з іншими людьми, що впливає на специфіку переходу від одного вікового періоду до іншого. Власне тому, що навчання й виховання організовує діяльність дітей поетапно, керує нею на основі накопиченого досвіду, прагнучи враховувати наявні психофізіологічні можливості, періоди психічного розвитку дитини, виявляються тісно пов'язаними із ступенями навчання й виховання.

Психологічний розвиток людського індивіда – обумовлений процес. У психології є багато теорій, які по-різному пояснюють умови психічного розвитку дитини. Більшість теорій мають два напрями: у біогенетичному напрямі розвиток психіки й поведінки людини розглядають як результат еволюційного перетворення генетично закладених в організмі можливостей, що існують у вигляді задатків. Дитина розглядається як істота біологічна, наділена від природи певними задатками, рисами характеру, формами поведінки. Спадковість визначає весь хід індивідуального розвитку – і його темп, швидкий або вповільнений, і його межі – чи буде дитина обдарованою, які досягнення буде мати. Середовище, у якому виховується дитина, є умовою такого споконвічно визначеного розвитку, в якому проявляється те, що дитині дано до її народження.

Представники соціоісторичного напрямку стверджують, що у будь-якої людини, незалежно від її анатомо-фізіологічного рівня, спадковість ніякого значення не має, основним поняттям є середовище.

Розвиток особистості – закономірна зміна етапів, на кожному з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу і поведінки людини. Становлення особистості залежить від впливу соціальних, історичних і культурних чинників, від того, наскільки вона ідентична до соціуму, що її оточує. На кожній стадії дитина переживає специфічну кризу, в основі якої лежить конфлікт. Дитина може розвиватися по лінії благополучного вирішення конфлікту. Григорій Костюк вважає, що коли конфлікти розв'язуються успішно, то криза не набуває гострих форм і закінчується утворенням певних особистісних якостей, що складають той чи інший тип особистості. Як тільки дитина починає усвідомлювати себе, в ній

розвивається потреба в любові та позитивній увазі. Дитина починає діяти так, щоб отримати любов і схвалення, діючи інколи проти своїх власних інтересів. Дитина намагається бути такою, якою її хочуть бачити, а не такою, якою вона є. Костюк зазначає, що люди часто формують і підсилюють образ самого себе, що абсолютно не відповідає реальності. Головне – віра у внутрішні сили складного організму, яким є дитина.

Основою особистості є індивідуально-цілісна система її суб'єктивно-оцінних ставлень до дійсності. Г.С. Костюк зазначає, що психологічне ставлення – цілісна система індивідуальних, вибіркових і свідомих зв'язків особистості з різними сторонами дійсності. Діяльність і поведінка однієї й тієї ж особистості кожного конкретного моменту визначаються її ставленням до різних сторін дійсності, видами ставлення, які випливають з історії розвитку особистості, з усієї об'єктивної суспільно-історичної дійсності. Питання про розвиток дитини нерозривно пов'язане з формуванням її видів ставлення. Виховання є процесом взаємодії вихователя і вихованця.

Взаємовідносини, що існують між ними, відіграють істотну роль у процесі взаємодії та разом з тим є результатом цієї взаємодії. Діяльність (гра, навчання, праця) для формування основних психічних властивостей, які є моральною основою особистості, може бути і нейтральним процесом, якщо між її учасниками не організовані ставлення.

На мою думку, основою закону нерівномірності психічного розвитку є те, що за будь-яких, навіть найоптимальніших умовах навчання і виховання, різні психічні функції і властивості не знаходяться на одному і тому ж рівні розвитку, оскільки, мабуть, існують оптимальні терміни для становлення окремих видів психічної діяльності. Різні психічні функції мають свої найбільш сприятливі періоди розвитку. Дитячий розвиток є ланцюгом якісних перетворень: дитина, що росте, має психіку, що якісно відрізняється від дорослої; перехід від одного вікового етапу до іншого забезпечує дитині іншу, дорослу якість психічних процесів, дій і станів. Сучасна психологія вбачає причини розвитку в процесі життя людини в конкретних і суперечливих соціально-психологічних умовах, найрізноманітніших аспектах її взаємодії з навколишнім середовищем.

Становлення дитини, як особистості, здійснюється на основі її активної взаємодії із соціальним середовищем, у якому вона черпає необхідні для її соціалізації засоби (цінності, ідеали, норми, знання, вміння, звички тощо). У процесі взаємодії з оточенням створюється індивідуальна ситуація розвитку, яка зумовлює своєрідність кожної особистості і значною мірою визначає шлях її розвитку. Існує діалектичний взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх умов психічного розвитку. Зовнішніми умовами є природа і суспільство, необхідні для існування індивіда, його життєдіяльності, навчання і праці, для реалізації можливостей розвитку. Вони завжди впливають на психічний розвиток через внутрішні умови, які є в самому індивіді. Від природи індивіда його потреба інших умов залежить від того, що саме із зовнішнього, об'єктивного оточення для нього значуще, що впливає на нього і стає фактором його активності та розвитку.

Зовнішні та внутрішні умови розвитку дитини суперечливі. Вони не тільки взаємопов'язані, а й переходять одні в інші. Так, зовнішнє, об'єктивне, засвоюючись індивідом, стає внутрішнім. Зовнішнє не прямо стає внутрішнім, а зазнає певних

змін, перетворень. Важливими умовами психічного розвитку є спадковість і соціальне оточення. Врахування цього сприяє ефективному використанню природних задатків і передумов розвитку дитини. Умови психічного розвитку визначають чинники розвитку. Система психічного розвитку людини охоплює об'єктивні, а також суб'єктивні чинники.

Суб'єктивні чинники значною мірою залежать від об'єктивних і зумовлюють внутрішню логіку розвитку та саморозвитку. До них належать активність дитини (поведінка, діяльність, спілкування, пізнання, самопізнання), особливості спонукальної (мотиваційної) сфери, свідомості та самосвідомості.

Розвиток особистості неможливий без її активності, тому основними його факторами є діяльність і поведінка (вчинки), спілкування, в тому числі внутрішні діалоги, а також пізнання і самопізнання.

Справжнім змістом психічного розвитку є боротьба внутрішніх протиріч, боротьба між відживаючими формами психіки й новими, що народжуються. Внутрішні протиріччя виступають рушійними силами психічного розвитку. Вони відрізняються в кожному віці, у той же час протікають у рамках одного, головного протиріччя – між потребою дітей бути дорослими, жити разом з ними, займати певне місце в житті суспільства, проявляти самостійність і відсутністю реальних можливостей для її задоволення. На рівні свідомості дитини воно виступає як невідповідність між «хочу» і «можу». Дане протиріччя веде до засвоєння та формування вмінь і навичок, до освоєння нових способів діяльності, що дозволяє розширити межі самостійності й підвищити рівень можливостей. У свою чергу, розширення меж можливостей приводить дитину до «відкриття» все нових і нових сфер життя дорослих, які поки що їй не доступні. Таким чином, розв'язання одних протиріч призводить до появи інших. У результаті дитина встановлює більш різноманітні й ширші зв'язки із світом.

Г. С. Костюк вважає, що у психічному розвитку внутрішні суперечності, що виникають у житті особистості, спонукають до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що ведуть до нових дій. Отже, внутрішні суперечності – рушійні сили розвитку.

Г. С. Костюк виділяє такі основні суперечності:

- розходження між новими потребами, цілями, прагненнями особистості та досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення;
- розходження між новими пізнавальними цілями і наявними в учнів способами дій;
- розходження між досягнутим рівнем розвитку індивіда і способом його життя;
- розходження між очікуваним, бажаним майбутнім і теперішнім.

Навчання і виховання сприяють не тільки переборенню внутрішніх суперечностей, що виникають у житті особистості, а й їх виникненню.

Діалектико-матеріалістична теорія розвитку розглядає процес становлення особистості, що визначається єдністю його зовнішніх і внутрішніх умов. Зовнішні умови – умови природного й суспільного середовища. Зовнішнє, об'єктивне, засвоюючись індивідом, стає внутрішнім, суб'єктивним його надбанням. Зовнішні та внутрішні умови розвитку – це протилежності, що не тільки взаємопов'язані, а й переходять одна в одну.

Серед вітчизняних теорій розвитку особливе місце займає діяльнісний підхід. Діяльність – це не реакція і не сукупність реакцій, а система, яка має свою будову, внутрішні переходи і перетворення, свій розвиток. Розроблялась категорія діяльності, яка розглядалась як предмет спеціального вивчення і як пояснювальний принцип. У центрі уваги діяльнісного підходу знаходиться принцип єдності діяльності та свідомості.

У вивченні розвитку психіки дитини необхідно виходити з аналізу розвитку її діяльності. У свою чергу, розвиток діяльності залежить від наявних життєвих умов. Г.С. Костюк розкриває значення і механізми впливу діяльності на дитячий розвиток. Він вважає, що варто говорити про залежність розвитку психіки не від діяльності взагалі, а від провідної діяльності. Кожна стадія психічного розвитку характеризується першим, провідним на даному етапі типом діяльності. Провідний тип діяльності не виключає ролі інших видів. Ознакою переходу від однієї стадії до іншої є зміна провідного типу діяльності. Він вважає, що дитина не тільки змінює своє місце в системі суспільних відносин, а й усвідомлює їх. Це впливає на зміну мотивацій – виникає новий вид діяльності.

Психічний і особистісний розвиток має певні показники. Його метою є психічно здорова особистість. Він не завжди відбувається оптимально, нерідко супроводжується суттєвими правопорушеннями. Процес психічного та особистісного розвитку характеризується такими основними інтегральними показниками, як: розвиток свідомості, розвиток спрямованості особистості, розвиток психічної структури діяльності, розвиток суб'єктності дитини у різних сферах її життєдіяльності, розвиток духовності, довільність у поведінці та організації психічних процесів. У процесі розвитку свідомості, як вищого рівня психічного відображення і саморегуляції, змінюються зміст, структура та механізм ідеального відображення дитиною дійсності. Це виявляється у зміні характеру розумової діяльності. Чим вищий рівень розвитку свідомості, мислень дітей, тим більшу кількість і складніші поняття вони засвоюють і використовують. Про розвиток свідомості свідчить сформованість вищих розумових операцій (аналізу, синтезу, узагальнення), які є основою формування і функціонування цілісного інтелекту, вироблення когнітивного стилю.

Спрямованість не є сталою якістю, що назавжди визначає тип особливості, вона змінюється. Наприклад, у молодших школярів поступово підвищується значення навчальної діяльності. З віком дитина опановує основні складові діяльності (творення, планування, прогноз, оцінка, самооцінка, діагностика, корекція). Це також означає, що в неї розвиваються мотиви та саморегуляція, вона оволодіває певними діями, виробляє індивідуальний стиль діяльності. Наприклад, цілеспрямованість діяльності формується поступово. У 5-7 років їхні дії багато в чому залежать від специфіки матеріалів, з якими вони працюють, предмета діяльності, ситуації, в якій відбувається заняття.

Молодший шкільний вік називають вершиною дитинства. У сучасній періодизації психічного розвитку молодший шкільний вік охоплює період від 6-7 до 10-11 років. Основою для його визначення є час навчання дітей у початкових класах сучасної школи. Цей віковий період завершує етап дитинства. Опановуючи для себе новий вид діяльності та навчання, діти ще багато часу приділяють грі. Головною особистісною характеристикою молодших школярів є прийняття та

усвідомлення своєї внутрішньої позиції, що дозволяє вважати цей вік зрілим дитинством. У цьому віці відбувається зміни способу і стилю життя: нові вимоги, нова соціальна роль учня, новий вид провідної діяльності, навчально-пізнавальна діяльність. У школі він набуває не тільки нових знань і умінь, але й певного соціального статусу. Міняється сприйняття свого місця в системі відносин. Міняються інтереси, цінності дитини, весь її устрій життя. Молодший шкільний вік – період сприймання, засвоєння, накопичення знань. Цьому сприяють довірливе підкорення авторитету дорослого, підвищена сприйнятливість, уважність, наївно-ігрове відношення до дійсності. Вік вразливий і сприйнятливий – все нове викликає миттєву реакцію. Підвищена реактивність, готовність до дії може супроводжуватися нетерплячістю, готовністю відповідати. Це добре ілюструє типова для першокласників картинка – вони тягнуть вгору руку, виражаючи нетерплячу готовність відповідати, навіть не дослухавши питання вчителя.

У дітей дуже велика спрямованість на зовнішній світ: запам'ятовують факти, явища в подробицях, довго перебувають під впливом яскравого факту і образу, їх переживання яскраві й безпосередні. При цьому семирічки не проявляють прагнення проникнути вглиб явища, встановити його причину і зв'язки з іншими явищами. Важливим механізмом особового формування молодших школярів є наслідування – вони буквально копіюють манери, дії, міркування вчителя. Вік 7-8 років – сенситивний період для засвоєння моральних норм (дитина психологічно готова до розуміння правил, до їх повсякденного виконання). Ця особливість зобов'язує вчителів початкової школи бути відповідальними за свою поведінку. Важливою віковою особливістю, пов'язаною з початком навчальної діяльності, є соціально-опосередковане відношення до дійсності, відхід від зв'язаності конкретною ситуацією або «втрата безпосередності».

Проблема підготовки дитини до школи – предмет постійної уваги психологів. На мою думку, саме від її успішного розв'язання залежать адаптація дитини до шкільного життя, оволодіння нею навчальною діяльністю та формування особистості. Готовність дитини до школи передусім залежить від батьків. Якщо дитина відвідує дитячий садок, то значною мірою це залежить від вихователів: адже підготовка дитини до школи передбачена програмою дитячого садка. Але ці програми не повністю враховують психологічні аспекти проблеми. Отже, перед психологами стоїть завдання розробки критеріїв і показників саме психологічної готовності дітей до навчання. Що ж до працівників дошкільної психологічної служби, то вони, я вважаю, повинні вести безпосередню, конкретну і повсякденну роботу з психологічної підготовки до школи. Наочним результатом цієї роботи має бути передавання карти психологічної готовності шкільному психологові перед вступом дитини до школи. Особливої уваги потребують діти, які не відвідували дитячий садок, – так звані «домашні діти». Вони, як правило, менш комунікабельні, важче встановлюють контакти з учителем та однолітками, не дуже комфортно почувають себе в колективі, бояться залишатись у школі без батьків. Часто батьки, а іноді й учителі, вважають головними показниками готовності до школи, знайомство дитини з літерами, вміння читати, рахувати, знання віршів та пісень. Але дослідження показали, що це мало впливає на успішність навчання. Відсутність цих умінь не потребує спеціальної індивідуальної роботи з дитиною, оскільки їх формування передбачається існуючою програмою та методикою навчання.

Дуже складним для першокласника є період адаптації до школи. Найчастіше він триває від 4 до 7 тижнів. Адаптація – динамічний процес пристосування людини до змінних умов довколишнього середовища.

Психологічна адаптація – це процес взаємодії особистості й середовища; особистість повинна враховувати особливості середовища й активно впливати на нього, щоб забезпечити задоволення своїх основних потреб і реалізацію значимих цілей. Процес пристосування до шкільних вимог і порядків, до нового оточення, до нових умов життя називається адаптацією до школи. Процес утворення неадекватних механізмів пристосування дитини до школи, що виявляються у вигляді порушень у навчанні та поведінці, конфліктних відносин, психогенних захворювань та реакцій підвищеного рівня тривожності, викривлень у розвитку особистості, називається шкільною дезадаптацією.

Відповідно до цього високому рівню адаптації дитини до школи сприяють: задоволеність спілкуванням з дорослими, демократичний стиль спілкування вчителя, благополуччя дитини в групі, повна сім'я, високий рівень освіти батьків, врахування вчителем індивідуальних особливостей дитини. Психічні процеси молодших школярів розвиваються інтенсивно, але нерівномірно. Під впливом навчання починається перебудова всіх пізнавальних процесів. Загальними характеристиками психічних процесів повинні стати довільність, продуктивність і стійкість.

Сприймання підкоряється інтелектуальному завданню: діти вчать розглядати й аналізувати об'єкт, виділяти частини з цілого, встановлювати зв'язки, визначати суттєві ознаки, відносити об'єкт до певної категорії. Розвивається як аналітичне сприймання, такі і синтезуюче. Завдання вчителя розвивати спостереження й спостережливість: здатність ставити мету, вести спостереження за планом, результати узагальнювати у вигляді висновків. Учитель відіграє особливу роль у житті молодшого школяра, він стає центром його життя. Характер взаємин з учителем позначається на настрої дитини, зумовлює виникнення її позитивно чи негативно забарвлених емоційних переживань, що, зрештою, й визначає особливості ставлення школяра до навчальної діяльності. Посилюється значення спілкування з ровесниками, розвивається суспільна думка, взаємна оцінка як до особистості – це крок до особистісної самооцінки. Виникає суспільна сприятливість школяра, інтерес до справ класу, намагання зайняти в колективі певну соціальну позицію. Відбувається диференціація особових ставлень до товаришів, що визначається вимогами до їх особистості.

До закінчення молодшого шкільного віку збільшується значення взаємин з однолітками. Тепер для молодших школярів стає значущою не тільки оцінка дорослого, а й думка товаришів. Відносини з ровесниками поступово набувають для молодшого школяра більшої цінності, він гостріше переживає за оцінку товаришами своїх дій, прагне домогтися їх схвалення і тим самим зайняти певне місце в групі однокласників. Якщо в перших класах вибір партнера по спілкуванню визначається для дитини в основному оцінками учителя, успіхами в навчанні, до четвертого класу з'являється нова мотивація міжособистісних виборів, пов'язана з оцінкою особистісних якостей. Збільшується час спілкування з оточуючими людьми та змінюється зміст спілкування, його теми і мотиви. Наприклад, з'являється ділове спілкування з батьками, пов'язане з навчальною діяльністю.

Спілкування ускладнюється за формою і змістом.

З кожним роком молодші школярі стають цілеспрямованими, самостійними. Самостійність молодших школярів поєднується із залежністю від дорослих. Починаючи з 3-го класу, в молодших школярів з'являється наполегливість як вольова риса характеру. Працьовитість виникає як наслідок успіхів при докладанні певних зусиль і отриманні заохочення за це. Ця риса розвивається у навчанні та праці. У дитини закріплюється стійка особистісна риса – мотив досягнення успіху. На мотивацію досягнення успіху впливають особистісні утворення, самооцінка і рівень домагань.

Становлення самооцінки залежить не тільки від успішності дитини і особливостей спілкування з учителем та ровесниками, а й від сімейного виховання. Наявність адекватної самооцінки молодшого школяра в пізнавальній сфері забезпечить можливість формування самооцінки в моральному плані в підлітковому віці. Від успіху оволодіння навчальною діяльністю багато в чому буде залежати успіх переходу на нову навчальну мотивацію на наступному етапі розвитку.

Розглядаючи вище вказані аспекти, я дійшла до висновку, що молодший шкільний вік надзвичайно важливий у психічному розвитку особистості, оскільки саме в цей період відбувається перехід до навчальної діяльності, а також її адаптація до майбутньої ситуації розвитку. Це означає, що її науковим предметом не є тільки психічні явища, а їх розвиток та вікова динаміка.

Отже, розвиток психіки залежить від стимулів, які забезпечує середовище. Їхнє основне завдання – вивчати умови, що заважають або сприяють навчанню. Як тільки дитина починає усвідомлювати себе, в ній розвивається потреба в постійній увазі та любові. Дитина починає діяти так, щоб отримати похвалу, діючи інколи проти власних інтересів. Вона старається бути такою, якою її хочуть бачити, а не такою, якою вона є. Таким чином, розвиток психіки дитини – складний процес. Вітчизняна психологія обґрунтовує періодизацію вікового розвитку, беручи за основу концепції про провідну діяльність, суперечності, психічні новоутворення. Тому лише правильно організоване навчання спрямовано розвивається. Педагогіка повинна орієнтуватися на завтрашній, а не на вчорашній день дитячого розвитку.

У галузі психологічної науки наш земляк Григорій Силевич Костюк залишив багату наукову творчу спадщину. Тому, оцінивши внесок Г.С.Костюка у вітчизняну психологічну науку, ми повинні зазначити, що він започаткував основи гуманістичного підходу до проблеми розвитку особистості, при цьому створивши фундамент для української психологічної школи. Ідеї вченого і до сьогодні залишаються актуальними. Варто зазначити, що одержану в підлітковому віці високу культуру та знання, одержану саме від учителів, науковець проніс через усе життя, передавши своїм учням, які і в наш час продовжують розвивати напрямки, положення та втілювати ідеї і думки свого наставника.

Список використаних джерел

1. Костюк Г. С. Здібності та їх розвиток у дітей // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – С. 307-373.
2. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навчальний посібник. – К., 2005.
3. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська та ін. – К.: Каравела, 2007.

4. Климов Е. А. Психология: Воспитание и обучение. М., 2000.
5. Архиреева Т.В. Становление критического отношения к себе у детей младшего школьного возраста // Вопрос и психологии. № 5. – 2005.
6. Мир детства. Младший школьник. – М., 1988.
7. Матюхин М.В. Мотивация учения младших школьников. – М., 1984.
8. Все про адаптацію // Психолог, 2004. – № 25-26.
9. Швець Г. Девіантна поведінка дітей молодшого шкільного віку / Психолог, 2004. – № 23-24.
10. Дитина йде до школи. Радісно і турботи / Психолог, 2003, № 29-32.
11. Марінушкіна О. Шкільна дезадаптація дітей молодшого шкільного віку // Психолог, 2005, № 42.

Мамчур І.В.

ВНЕСОК ІДЕЙ Г.С. КОСТЮКА В РОЗУМІННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ВПЛИВІВ У СУЧАСНОМУ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу сучасних досліджень психологічних передумов ефективності педагогічних впливів у навчально-виховному процесі в розрізі ідей і поглядів з окресленої проблеми Г.С.Костюка. Розглядаються і систематизуються основні передумови, що сприяють безпосередньому ефективному педагогічному впливу на учнів.

Ключові слова: педагог, учень, навчально-виховний процес, педагогічний вплив, психологічні передумови.

The article is devoted to the theoretical analysis of modern researches of psychological preconditions for the effectiveness of pedagogical influences in the educational process in the context of ideas and views on the outlined problem of G.S.Kostuka. The basic prerequisites that will directly influence pedagogical influence on students are considered and systematized.

Key words: teacher, student, educational process, pedagogical influence, psychological preconditions.

Постановка проблеми. Сучасна педагогічна психологія розглядає взаємодію між педагогом та учнями в процесі навчання і виховання як передумову до педагогічного впливу, що має глибинні психологічні механізми.

Аналізуючи традиційний педагогічний процес радянських часів, ми розуміємо, що психолого-педагогічні впливи зазнали докорінних змін у позитивну сторону. Не можна стверджувати, що всі тодішні дослідники підтримували створену ідеологічну модель педагогічних впливів, де учневі відводилась пасивна роль. Розуміючи важливість, психологічну глибинність зазначеного процесу, вітчизняний психолог Г.С.Костюк наголошував, що в процесі взаємодії учень не є пасивним автоматичним продуктом свого середовища і його неприпустимо розглядати як об'єкта, що механічно виконує вказівки педагога. Важливо зважати на те, як взаємодія між педагогом і учнем відбивається в його свідомості, які думки, почуття, прагнення, інтереси в нього збуджує. Треба аналізувати його «в зв'язку з

дійовим ставленням самої дитини до цього середовища» [4, с.56].

Отже, прогресивність, важливість і значущість ідей Г.С.Костюка визначають мету нашої статті - теоретичний аналіз психологічних передумов ефективності педагогічних впливів у навчально-виховному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження Волкова Б.С., Волкової Н.В., Орлової О.О., Савчина М.В., Лиснянської Т.М., Токаревої Н.М., Коваль Л.Є., Мусатова С.О. показують, що в процесі педагогічного спілкування відбувається комунікативне взаємозараження педагога й учнів, яке істотно впливає на їхнє творче самопочуття, а особливо на змістовий бік педагогічного спілкування, рівень пізнавальної діяльності учнів. Виникає педагогічне співпереживання. Педагог виступає як активатор співпереживання і заражає учнів проблемою, спільним пошуком. Співпереживання, викликане в учнів педагогом, у свою чергу, впливає на самого педагога. Це є однією з найважливіших ознак, якщо не закономірностей, взаємодії в педагогічному процесі [1; 2; 5; 7].

Зазначені дослідники працюють над проблемами педагогічної комунікації, особливостями і роллю виховних впливів на розвиток особистості учнів у площині педагогічної психології. Таку важливу можливість поєднання психологічних знань з педагогічними надав сучасникам Г.С.Костюк, оскільки саме він створив на теренах вітчизняного освітянського простору самостійний науковий напрям – педагогічну психологію, яка відзначається важливістю розширення та поглиблення знань про історію розвитку цієї науки [7, с.24].

Виклад основного матеріалу і результатів досліджень. Мистецтво педагогічного керівництва, писав Г.С.Костюк, полягає в тому, щоб «вміло пробуджувати і спрямовувати «саморух» дитини, сприяти формуванню її ініціативи, самостійності, творчої активності, здібності регулювати і вдосконалювати свою поведінку» [6, с.147].

Найбільш ефективним педагогічним впливом є той, який «не зловживає зовнішніми стимулами в регуляції поведінки вихованців, нотаціями і заборонами, а максимально сприяє виникненню прагнень до саморегуляції, до самовиховання» [6, с.96].

Ідеї Г.С. Костюка знаходимо реалізованими в сучасному розумінні визначення педагогічного впливу. Так, під педагогічним виховним впливом педагогічна психологія розуміє особливий вид діяльності педагога, мета якої досягнення позитивних змін психологічних характеристик вихованця (потреб, установок, відносин, моделей поведінки) [1, с.49].

Педагогічно ефективним вважається лише той вплив, який одна людина відчуває з боку іншої, що сприяє розвитку її особистості або створює для нього підґрунтя.

З метою ефективності впливу педагог намагається подолати захист і бар'єри учня, змінити його психологічні характеристики або моделі поведінки в потрібному напрямку [1, с.126].

Можна говорити про типи, види, ступінь впливу, який при цьому буває прямим (одна людина своєю присутністю впливає на активність іншої) і непрямим (опосередкованим чином на людину або її образ). Вплив виявляється на активності людини – наймасштабніший її характеристиці як живої істоти. Вплив на учня, як і на інші живі істоти, змінює характеристики активності, тобто її організації.

Вплив, з точки зору учня, – це точка зору того, на кого він впливає. В результаті впливу в переживаннях учня виникають феномени опору. Феноменологічний аналіз опору показує, що він завжди пов'язаний з виділенням факту впливу на іншу людину [1, с. 129-132].

Дійсно, з цього приводу Г. С. Костюк радив педагогам зважати на те, що «можливості виховання великі, але не безмежні»[4, 182]. Особливо компрометує себе педагогічний вплив, який зводиться до сукупності «заходів», порушує єдність зовнішніх і внутрішніх умов і тим самим «не лише зводить до мінімуму ефективність впливу, але нерідко шкодить взаєминам між вчителем і учнями» [4, с.92].

Основними факторами, що слугують ефективними передумовами ефективного виховного впливу, є:

1. Чітка позиція вчителя по відношенню до учня. Педагог повинен дотримуватися принципу поваги до учня, розуміючи його психічний стан, мотиви поведінки та ін. Якщо мотиви поведінки учня незрозумілі для педагога, не варто робити ніяких оцінок поведінки і впливати на нього. Необхідно пам'ятати, що мотиви можуть бути як усвідомлюваними, так і неусвідомлюваними.

2. Культура педагога, його авторитет. Не стільки професіоналізм учителя, скільки наявність високої культури стає зразком для учня. Для успішного педагогічного впливу необхідний психологічний контакт з учнем, відсутність психологічних бар'єрів (емоційних, пізнавальних, діяльнісних). Вчитель не повинен робити серйозних дій, поки не з'ясує емоційну позицію вихованця і не забезпечить зняття емоційних бар'єрів.

3. Переконаність педагога в правоті своїх вимог. Вчитель повинен, постійно аналізуючи свої дії, домагатися більшої об'єктивності здійснюваних педагогічних впливів [1, с.148-154].

Г.С.Костюк вважав, що педагог має усвідомлювати те, що в його професійній діяльності навчання й виховання нероздільні. Успішно навчаючи учнів, він тим уже й виховує їх, а досягнення у вихованні учнів, у свою чергу, сприяють підвищенню якості їх навчальної діяльності. Будучи для учнів референтною особою, учитель виховує учнів своїм ставленням до навчання, його організацією, стосунками з учнями, спілкуванням з ними, своєю ерудицією, багатством духовних інтересів, принциповістю, справедливістю, вимогливістю до учнів. У роботі вчителя важливі і такі якості, як уважність, спостережливість, розуміння особистості кожного учня, щирість у стосунках з учнями. Вчений надавав великої ваги дотриманню вчителем педагогічного такту, без якого він не зможе ніколи реалізувати ефективний педагогічний вплив: «Цей такт є, по суті, «такт психологічний», він формується поступово, в міру того, як людина пізнає себе саму й інших людей у своїх взаєминах з ними» [5, с.562].

Таким чином, вважаємо необхідним врахувати запропоновані Григорієм Силівичем важливі характеристики особистості педагога і доповнити фактори, що слугують ефективності здійснюваних педагогічних впливів.

4. Високий інтелектуальний рівень педагога, ерудованість.

5. Багатий духовний світ педагога.

6. Принциповість, справедливість і вимогливість по відношенню до учнів.

Висновки. Таким чином, становлення педагогічної психології в Україні

нерозривно пов'язане з іменем видатного українського вченого, психолога і педагога Григорія Силовича Костюка.

Одним з важливих і актуальних питань у взаємодії між педагогом і учнями залишається розуміння психологічних передумов ефективності педагогічних впливів на розвиток особистості вихованців.

Узагальнивши погляди Г.С.Костюка з означеної проблеми та проаналізувавши погляди сучасних вітчизняних дослідників, ми дійшли висновку, що психологічний ефект впливу на особистість учня, до якого він адресований, зумовлюється тим, наскільки для нього суттєвий ступінь особистісної значущості важливості ідеї або відношення, які є в смисловому змісті впливу. Для цього педагогу, звичайно, необхідно добре розуміти нерозривність навчально-виховного процесу, перебувати на високому інтелектуальному щаблі розвитку, знати вікові психічні закономірності розвитку особистості, вміти розрізняти усвідомлювані та неусвідомлювані мотиви поведінки учня, мати власну стійку систему загальнолюдських цінностей, володіти високим рівнем культури і педагогічним тактом, бути прикладом і авторитетом для вихованців.

Список використаних джерел

1. Волков Б. С. Психология педагогического общения: учебник для бакалавров / Б.С.Волков, Н. В. Волкова, Е. А. Орлова; под общ. ред. Б.С.Волкова. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 333 с.
2. Г. С. Костюк – особистість, вчений, громадянин / за ред. академіка С.Д. Максименка; упоряд. канд. психол. наук В. В. Андрієвська. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 216 с.
3. Костюк Г.С. Загальні закономірності онтогенезу людської психіки / Г.С.Костюк // Вікова психологія. – К., 1976. – С.28-52.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості / Г.С.Костюк / Під ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
5. Романець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття / В. А. Роменець, І.П.Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 894 с.
6. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
7. Харченко Н.А. Вікові особливості учнів як предмет педагогічної психології у науковій спадщині Г. С. Костюка: дис... кандидата психол. наук: 19. 00. 01 / Н. А. Харченко. – К., 2017. – 202 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Г.С. КОСТЮКА

У статті розкрито і узагальнено теоретичні результати розв'язання проблеми становлення особистості у спадщині Г.С.Костюка; визначено закономірності та специфіку розвитку її компонентів. Окреслено роль мотивації, усвідомлення, саморегуляції в діяльності людини; охарактеризовано вчинок як механізм психічного розвитку особистості.

Ключові слова: психічний розвиток особистості, структура особистості, регуляція діяльності, мотивація, вчинок.

The article presents and generalizes the theoretical results of solving the problem of becoming a person in the inheritance of G. S. Kostyuk. Regularities and specifics of development of its components are determined. The role of motivation, awareness, self-regulation in human activity is outlined. The act is described as a mechanism of mental development of the individual.

Key words: mental development of personality, structure of personality, regulation of activity, motivation, act.

Постановка проблеми. Фундатор української психології Григорій Силович Костюк (1899-1982) сформував теоретико-методологічні основи вітчизняної психології, досліджував психологічні проблеми детермінації психічного розвитку, становлення особистості, генези мислення та розумових здібностей, а також питання історії психології.

У скарбницю світової науки ввійшло дослідження Г.С. Костюком однієї з найскладніших світових проблем – співвідношення виховання, навчання та психічного розвитку особистості. Психолог визначив принципові вимоги до навчання і виховання, які не можна зводити до сукупності заходів без врахування потреб, думок, почуттів, прагнень людини. Він наголошував, що особливу увагу слід приділяти розвитку активності та самостійності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Увага до наукової спадщини видатного психолога, нашого земляка Г.С.Костюка, упродовж багатьох років не згасає. Незважаючи на велику кількість наукових конференцій і публікацій, присвячених дослідженню проблем розвитку особистості, започаткованих великим вченим [4; 5; 6; 7], вони не втратили своєї актуальності та потребують подальшого глибокого аналізу та переосмислення.

Сучасні психологи у своїх наукових дослідженнях опираються на положення про єдність психіки та поведінки, свідомості та діяльності, які Г.С. Костюк, услід за С.Л. Рубінштейном, визначає як один із провідних принципів психології. Свідомість особистості, її психічні властивості не тільки виражаються у діях, вчинках – вони в них формуються і розвиваються. Такий підхід учений спрямовує проти фаталістичної обумовленості особистості спадковістю та середовищем. Суспільне середовище, змінюючись завдяки людській праці, впливає на формування особистості через її потреби та діяльність. Особистість вибірково ставиться до впливів середовища: одні засвоює, іншим протистоїть. Це залежить від

ставлення особистості до діяльності, її внутрішньої позиції, життєвого сенсу.

Виклад основного матеріалу. На думку Г.С. Костюка, психічний розвиток особистості здійснюється упродовж всього життєвого шляху. У залежності від віку психічний розвиток здійснюється в ігровій, навчальній, трудовій, професійній діяльності. Психічний розвиток особистості спрямовується зовнішніми впливами і здійснюється як процес, який розвивається у динаміці «саморуху», проходячи від нижчих до вищих рівнів розвитку.

Отже, становлення особистості Г.С. Костюк розглядає як детермінований суспільними умовами, навчанням і вихованням діалектичний процес «саморуху», який спонукається внутрішніми протиріччями.

Учений глибоко проаналізував структуру діяльності, у склад якої входить мотиваційна, змістова та операційна складова, які тісно пов'язані одна з одною, але кожна з них потребує особливої уваги, зокрема в педагогічному процесі.

Г.С. Костюк виокремив різновиди задач, що визначаються типом психічного процесу (сприймання, пам'ять, уява, мислення), який відіграє провідну роль у їх розв'язанні. При цьому він наголошував на необхідності забезпечення стрижневого місця мисленнєвих задач у структурі процесу учіння. На цих засадах Г.С.Костюк і його учні обґрунтували та застосували у конкретних дослідженнях підхід до розв'язання задач і побудови діяльності [3; 5].

У діяльності провідне місце Г.С. Костюк відводить мотиваційній сфері, яка включає мотиви різного походження і змісту, різного ступеня узагальнення та усвідомленості. Від ступеню узагальнення і стійкості вищих мотивів залежить витривалість особистості у конфліктних ситуаціях, її здатність чинити опір усіляким спокусам.

Г.С. Костюк вказує, що у процесі регуляції діяльності важливе місце посідає розуміння, тобто «проникнення у сутність тих чи інших об'єктів, про стани свідомості, в яких розкривається ця сутність, про результати цього процесу, себто ті судження, висновки, поняття, погляди тощо, котрі виникають в особистості внаслідок розуміння нею деяких об'єктів» [1, с.197].

Учений наголошував, що у процесі розуміння важливу роль відіграє «оволодіння особистістю методами і прийомами логічного мислення, діалектичною логікою, котрі потрібні для глибокого проникнення у сутність явищ, а також уміння аналізувати власний процес мислення, його перебіг, перевіряти результати і застосовувати їх на практиці» [1, с. 221]. Також у процесі розуміння відображаються певні індивідуальні риси особистості, зокрема Григорій Силович виокремлює «особливості мотивації пізнавальної діяльності, розумові й емоційно-вольові якості, самостійність, критичність, гостроту й швидкість мислення, наполегливість, сміливість, дерзання, віру в свої сили, почуття нового, свободу від лінощів, залякності й рутини, вимогливість до свого розуміння й уміння працювати з матеріалом, який слід зрозуміти» [1, с.222].

Отже, процес розуміння Г.С.Костюк розглядає як динамічний процес, який характеризується високим рівнем структурованості, у якому можна виокремити потреби й мотиви розуміння; ознайомлення з фактами, відображення, усвідомлення об'єктивного змісту, складних зв'язків в об'єктах розуміння; цілеспрямованість, цілі, завдання розуміння; пошук засобів розуміння; емоційний аспект даного процесу.

У теорії Г.С. Костюка визначено провідні компоненти вчинку і характер його реалізації, що виражається в меті, засобах, певній тактиці та стратегії поведінки. Саме вчинок в усій своїй повноті, а не лише мотивація, зумовлює виникнення суперечностей. Вчинок є механізмом психічного розвитку людини, її суспільних зв'язків, він сприяє своєрідному вираженню характеру і здібностей.

У центрі наукових інтересів Г.С. Костюка – проблема здібностей, які він розглядав як «істотні властивості людської особистості, що виявляються у її цілеспрямованій діяльності та зумовлюють успіх» [2, с. 11]. Учений не погоджувався з думкою стосовно ототожнення здібностей із задатками, а також наполягав на тому, що не можна ігнорувати задатки. Г.С. Костюк визначає загальні здібності та спеціальні, тобто відображає єдність загального, типового та індивідуального. При формуванні здібностей для особистості поступово відкриваються можливості творчої участі в суспільному житті. У зв'язку з цим Г.С. Костюк розкриває залежність розвитку здібностей від індивідуальних відмінностей у задатках людей. Ці відмінності самі не визначають зміст і характер людських здібностей, але обумовлюють різні можливості засвоєння тією чи іншою людиною здобутків людської культури і розгортання власної творчої діяльності. За однакових сприятливих суспільних умов життя відмінності у задатках людей визначають їхні індивідуальні відмінності.

Отже, у працях Г.С.Костюка створена оригінальна парадигма розвитку особистості, у якій В.Рибалка виокремлює такі складники:

- а) філософські та психологічні аспекти проблеми особистості;
- б) розуміння особистості як «систему систем» із властивою для неї структурою психологічних якостей;
- в) принцип розвитку як методологічна основа розуміння процесу становлення особистості;
- г) теоретичні погляди на роль особистості в діяльності людини [6].

Костюк наголошував, що індивід стає особистістю залежно від формування свідомості та самосвідомості, системи психічних властивостей, які визначають її поведінку і дають змогу брати участь у суспільному житті [1; 6].

Отже, учений дає визначення особистості як складної системи – біологічної, яка зумовлює фізичний розвиток, і соціальної, яка визначає становлення особистості. Здійснюючи аналіз понять «індивід» і «особистість», Г.С.Костюк вказує, що різниця між ними не абсолютна, а відносна, тому що людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за будь-яких умов, а особистістю вона стає і може перестати бути [3, с. 53].

До основних складових структури особистості він відносить:

1. Спрямованість, яка передбачає ставлення особистості до навколишнього світу і включає потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, цілі, установки, моральні та інші почуття.
2. Освіченість, яка полягає у набутих особистісних знаннях, які визначають форму існування свідомості.
3. Свідомість і самосвідомість, завдяки яким людина стає особистістю.
4. Розумові якості, завдяки яким особистість виокремлює цілі та завдання життєдіяльності.
5. Динамічні особливості поведінки (темперамент), які є спадковими за своїм

походженням, але певною мірою підпорядковані соціально визначеним рисам особистості.

6. Характер, як індивідуальна своєрідність психічного складу особистості, який проявляється у ставленні до суспільства, людей, праці, обов'язків, до самої себе [3, с. 65-66].

Г.С. Костюк надавав великого значення питанню взаємодії психології із суміжними дисциплінами – фізіологією, педагогікою, соціологією, логікою, кібернетикою, які збагачують одна одну і забезпечують плідне практичне застосування.

Висновки. Дослідження Григорія Силовича Костюка суттєво збагатили українську психологічну науку, започаткували методологічну основу для її розвитку і знайшли поширення у працях багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців.

Для теоретичної концепції Григорія Силовича притаманне цілісне розуміння розвитку особистості, який відбувається у діяльності і залежить від спрямованості, освіченості, самосвідомості, розумових якостей, динамічних особливостей, характеру особистості. Розвиток особистості здійснюється завдяки вчинку та особливостям його реалізації, що виражається в меті, засобах і певній тактиці та стратегії поведінки. Становлення особистості детермінується суспільними умовами, навчанням і вихованням та спонукається внутрішніми протиріччями.

Список використаних джерел

1. Костюк Г.С. Избранные психологические труды / Г.С.Костюк – М.: Педагогика, 1988 – 303с.
2. Костюк Г.С. Здібності та їх розвиток у дітей / Г.С.Костюк // Радянська школа 1946. № 6. – С. 4-14.
3. Костюк Г.С. Навчально-психологічний процес і психічний розвиток особистості / Г.С.Костюк // За ред. чл.-кор. АПН СРСР Л.М. Проколієнко; упор. та авт. комент. В.В. Андрієвська, Г.О. Балл, О.Т. Губко, О.В. Проскура. – К.: Рад. школа, 1989. – 608с.
4. Максименко С.Д. Г.С. Костюк і проблеми генетичної психології / С.Д. Максименко // Розвиток ідей Г.С. Костюка в сучасних психологічних дослідженнях: наук. записки Ін-ту психол. ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2000. – Вип. 20. – Ч.1. – С. 7-23.
5. Проколиєнко Л.Н. Проблема активності розвиваючоїся личности в исследованиях Г.С. Костюка / Л.Н. Проколиєнко // Вопросы психологии. – 1985. – №1. – С. 126-132.
6. Рибалка В.В. Концепція особистості у працях Г.С. Костюка / В.В. Рибалка // Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва психологів України. – К., 2000. – С. 155.
7. Татенко В. Г.С. Костюк о детерминации психического развития: ретроспективный анализ перспективных начинаний / В. Татенко. Творча спадщина Г.С. Костюка та сучасна психологія: матер. III-го з'їзду Т-ва психологів України. – К., 2000. – С. 181-198.

Молчанова О.М.

РОЗВИТОК ОСОБИСТІСНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГА ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

У статті проаналізовано поняття особистісної ефективності, погляди науковців на зазначену проблему, окреслено значущість професійної самоефективності для людини, виділені критерії професійної самоефективності педагога. Презентовані результати опитування педагогів на курсах підвищення кваліфікації щодо впливу арт-терапії на розвиток особистісної ефективності педагога.

Ключові слова: ефективність, самоефективність, особистісна ефективність, професійна компетентність, арт-терапія, вплив арт-терапії.

The article analyzes the concept of personal effectiveness, the views of scientists on this problem, outlines the importance of professional self-efficacy for a person, identifies the criteria of professional self-efficacy of the teacher. The results of the survey of teachers in advanced training courses on the impact of art therapy on the development of the teacher's personal effectiveness are presented.

Key words: efficiency, self-efficacy, personal efficiency, professional competence, art-therapy, influence of art-therapy.

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни в суспільстві та реформування освіти вимагають професіоналів, які будуть швидко опановувати нове мислення, ефективно оволодівати новою інформацією, продуктивно набувати нових компетенцій, адекватно оцінювати власні можливості й результати своєї діяльності. Психологічною категорією успіху професіонала може стати особистісна ефективність, яка й виступає його життєвою стратегією, шляхом до успішної й досконалої поведінки.

Метою статті є аналіз поняття особистісної ефективності та вплив арт-терапії на її розвиток у педагогів.

Короткий аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській психолого-педагогічній сфері проблему особистісної ефективності ініціював Г.С.Костюк. Він розкрив її у контексті психічного розвитку дитини зі стрижневою ідеєю саморуху та саморозвитку особистості. Необхідною умовою становлення особистісної ефективності є набуття, на думку вченого, особистісного досвіду. Детермінують розвиток самоефективності потреба в знаннях, інтерес до навчання, любов до знань. Мотивація виступає особистісним чинником власного зростання особистості. Становлення особистісної ефективності відбувається, як зазначав Григорій Силович, в дихотомічній проєкції. Це, з однієї сторони ставлення особистості до власних труднощів у процесі учіння і впевненість у своїх силах, а з іншої – усвідомлення власних недоліків та зміцнення прагнення до їх усунення.

І, хоча вчений розглядав дане поняття в учнів, основні його положення перегукуються з дослідженнями інших вчених (презентованих нижче), які вивчали самоефективність дорослих та професіоналів [4].

Загалом, поняття самоефективності ототожнюється із здатністю людини до усвідомлення власних здібностей та до їхнього використання оптимальним чином. А.Бандура, який запропонував конструкт самоефективності, відносив його до уявлень людини про власні здібності успішно діяти в конкретній ситуації, уміння

вибудувати власну поведінку, яка б відповідала специфічному завданню. Вчений виділив у специфічну (яка визначається контекстуально, відносно конкретного завдання) та загальну (складається із окремих самоефективностей з різних галузей людської діяльності) ефективність [3].

У діяльності й спілкуванні досліджували самоефективність Дж.Маддус і М.Шеєр. На їх думку, переконаність у тому, що власні компетенції та досвід, набуті раніше в конкретному виді діяльності, можна застосувати в аналогічній діяльності у майбутньому і домогтися успіху, проявляється як самоефективність в діяльності. У спілкуванні цей феномен проявляється самооцінкою та уявленням про власну комунікативну компетентність у поєднанні з упевненістю, що власні компетенції можна застосовувати в ситуації взаємодії з людьми [3].

На думку багатьох дослідників, високий рівень самоефективності позитивно впливає на різні сфери життя людини. Наприклад, діти з високою самоефективністю демонструють просоціальну поведінку і популярні серед однолітків (Г.Сміт, Н.Беєс); ефективніше долають труднощі у сфері спілкування та краще приймаються однолітками (О.А.Шепелева); мають загалом вищий рівень соціальної адаптації (С.Нейнберг, Д.Сірс, Р.Чалдіні та ін.) [3].

Для дорослих людей важливою є професійна компетентність, тому професійна самоефективність виступає елементом професійної Я-концепції та включає переконання особистості у власній здатності демонструвати таку поведінку, яка дозволяє досягти бажаного результату в професії. Ряд дослідників (Б.Шунс, А.Шмідт, Р.Дешон та ін.) довели позитивний взаємозв'язок між професійною самоефективністю та продуктивністю праці. Саме використовуючи результати діяльності, досвід, словесні переконання, які є джерелами самоефективності, можна поліпшити мотивацію, зусилля та наполегливість працівника щодо реалізації поставлених цілей і виконання конкретних завдань. На думку Ф.Лутанс і А.Стайкович, розвинене почуття самоефективності підштовхує працівника до пошуку рішень. Професійну самоефективність педагогів досліджували Ф.А.Байбанова, Т.І.Кремешна та інші, й відзначали також взаємовплив вказаного феномену на професійне становлення й успішність [3].

Підсумувавши дослідження особистісної самоефективності, можна виділити наступні характеристики самоефективної особистості: гнучка система когнітивних стилів (яка дає можливість обрати найоптимальніші когнітивні стратегії); ефективна саморегуляція, програмування позитивних очікувань; розвинене мислення, яке характеризується здатністю планувати, структурувати, упорядковувати; можлива наявність тривожності, яка мобілізує психіку; здатність реалізовувати різні завдання, навіть якщо вони повністю не співпадають з власною метою; висока спроможність до навчання та засвоєння нового досвіду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інноваційні підходи до організації навчального процесу в закладах післядипломної педагогічної освіти – необхідна умова забезпечення якісного навчання педагогів. Арт-терапія – новітній й водночас потужний метод зцілення й розвитку особистості за допомогою величезних ресурсів різних видів творчості та мистецтва. Технології арт-терапії ґрунтуються на феномені зцілювальних можливостей мистецтва, що застосовуються, крім освітнього, ще й в медичному та соціальному просторах.

На сучасному етапі розвитку методу має місце некоректне застосування

різних понять галузі арт-терапії психологами та педагогами, що спотворює метод, нівелює його силу і наукову обґрунтованість, руйнує професійні стандарти, перетворює арт-терапію на шоу, розваги і дозвілля. Тому назріла необхідність опредметнення та розповсюдження арт-терапевтичного знання в освітньому просторі, сприяння актуалізації знань у зазначеній сфері педагогічних працівників та виправлення методологічних помилок.

Крім того, арт-терапія, в якій активно застосовується процес творчого самовираження особистості, дає широкі можливості для розвитку життєтворчості педагогів, сприяє корекції їх поведінкових і комунікативних проявів, досягненню більш високого рівня якості життя та розвитку потенціалу.

Арт-терапія, як напрямок роботи, має певні переваги через свої властивості. По-перше, це ресурсність арт-терапії, яка виникає через розвиток креативності, пошук творчих підходів, самовираження, звертання до глибинних шарів несвідомого, задіяння процесів пошуку шляхів вирішення внутрішніх конфліктів особистості. Вона дає потужний емоційний заряд і формує активну життєву позицію, віру у свої сили, автономність і особисті межі. По-друге – метафоричність. Арт-терапія задіює механізм проєкції через творчий продукт, який є метафорою внутрішнього світу особистості, що актуалізує її поведінкові та емоційні паттерни. Саме метафоричність дає людині внутрішню свободу. Третя властивість – тріадність, яка дозволяє взаємодіяти терапевту і клієнту (викладачу і здобувачу освіти) як прямо, так і опосередковано, через творчі продукти.

Зображувальна діяльність надає виходу почуттям роздратування, гніву, образи, фрустрації, сорому та іншим (що клієнти, як зазначила О.Вознесенська, зазвичай називають негативними), веде до катарсису, вивільнення напруги, стискання, які є наслідком психічної травми [2].

Арт-терапія виступає цінним засобом невербального спілкування, використовуючи мову візуальної, пластичної, аудіальної експресії. Адже творчість людини лежить поза сферою повсякденного життя та розширює особистий досвід, простір самовираження. Вона створює умови для зближення людей, стає між ними своєрідним містком та сприяє виходу зі світу «свій-чужий». Така діяльність дає можливість розглянути та дослідити власні несвідомі процеси, приховані ідеї і стани, бажані соціальні ролі й форми поведінки, які витіснені або мало проявлені в повсякденному житті. Творчий образ, який створила людина в арт-терапевтичному процесі, стає інструментом спілкування, а такі заняття активізують й збагачують комунікативні та креативні можливості людини, сприяють виробленню широкого спектру нових моделей спілкування, сприяють орієнтації на міжособистісну взаємодію [2].

На курсах підвищення кваліфікації педагогів найефективнішими є групові форми роботи. На думку багатьох вчених (О.Копитін, М.Лібманн, О.Вознесенська та ін.), групові форми арт-терапевтичної роботи дозволяють розвивати цінні соціальні навички, пов'язані з наданням взаємної підтримки членами групи; сприяють вирішенню загальних проблем, дають можливість спостерігати результати своїх дій та їх вплив на оточуючих; підвищують самооцінку та ведуть до закріплення особистої ідентичності, розвивають навички прийняття рішень. Групова арт-терапія сприяє особливій «демократичній атмосфері», пов'язаній з рівністю прав та відповідальності учасників групи, меншому ступені їх залежності

від арт-терапевта; в багатьох випадках вимагає певних комунікативних навичок та здатності адаптуватись до групових норм [5].

Ефективним напрямком групової арт-терапії з педагогами виступає тематично орієнтована група, яка має досить високий ступінь структурованості за рахунок використання тем, що зачіпають загальні інтереси та проблеми учасників. Така група працює нетривалий час та націлена на певні аспекти досвіду її учасників й рішення конкретних завдань. Зазначена робота ефективна у випадках, коли учасники групи відчують труднощі та розгубленість, особливо на початку взаємодії; відчують себе напружено в групі; є часові обмеження для арт-терапевтичної роботи (короткий термін курсів та насиченість навчальної програми); необхідно згуртувати групу, активізувати взаємодію між її учасниками, вивести їх із занурення в свої проблеми та спрямувати на спільну діяльність [5].

Технологія реалізації арт-терапевтичної процедури включає три етапи: підготовчий етап (знайомство учасників та їх підготовку до роботи, створення атмосфери довіри та безпеки); етап реалізації (полягає в розкритті теми та її розробці за допомогою зображувальних засобів); етап обговорення та отримання «сухих залишків» (розповідь учасників про свою роботу чи коментарі до неї).

Існує декілька варіантів обговорення. В одних випадках кожному дається можливість висловитися, в інших – увага фокусується на одній чи декількох роботах. Інколи на обговорення виноситься і хід групової роботи: кожен ділиться своїми відчуттями та думками відносно того, що відбувалось під час виконання техніки, які враження від загальної атмосфери в групі, характеру вербальної та невербальної комунікації, ролі ведучого (арт-терапевта) та різних учасників, їх відношення до теми тощо [1; 2; 5].

Для визначення впливу арт-терапії на особистість педагога протягом першого півріччя 2019 року серед здобувачів освіти на курсах підвищення кваліфікації, для яких читались лекції та практичні заняття з тем «Арт-терапія як засіб саморозвитку й самовдосконалення педагогічних працівників» та «Застосування арт-терапії в Новій українській школі», було проведено опитування стосовно впливу арт-терапії на їх психічний стан, настрої та виявлення рівня знань із зазначеної проблематики. Їм було задано три питання, на які респонденти відповідали письмово, не вказуючи своїх прізвищ.

Перше питання стосувалось того, як здобувачі освіти розуміють поняття «арт-терапії». Більшість опитаних вважає її «лікуванням, терапією, застосуванням трав та ароматів тощо» (32%), значна частина відзначила, що за допомогою вказаного напрямку відбувається «розслаблення, вирівнення стану, покращення настрою» (20%), іншу частину склали відповіді «психологія, корекція», «спілкування, взаємодія», «мистецтво малювання» (по 12%).

В другому питанні була здійснена спроба виявити знання здобувачів освіти щодо призначення арт-терапії та завдань, які вона може вирішувати. Були отримані наступні відповіді від респондентів: 1 – «для зняття стресу, розслаблення» (64%); 2 – «корекція психічних порушень, при аутизмі» (20%); 3 – «для підняття настрою, спілкування» (12%); 4 – «під час захворювання» (4%).

В третьому пункті опитувальника здобувачам освіти було запропоновано умовно оцінити свій настрій до застосування арт-терапії в балах від 1 до 10, де 10 балів позначали дуже гарний настрій, веселість та активність. Тоді як 1 бал

окреслював низький настрій, втому та небажання працювати. Аналізувався настрій до початку заняття з арт-терапії з метою подальшого визначення її впливу на психічний стан респондентів. Більшість опитаних, майже 50%, зазначили, настрій у них гарний, стан активний (від 8 до 10 балів). Тоді як приблизно 40% відзначили його середній рівень (5-7 балів), а 10% респондентів окреслили свій настрій як низький, а стан втомлений.

Після проведення практичних занять з арт-терапії здобувачам освіти було запропоновано повторно оцінити свій рівень знань про неї та настрій. Дуже показовими були відповіді на перше питання. Хоча здобувачі освіти й не виказали глибокого рівня знань, що й не було можливим в результаті проведення занять в кількості 2-4 годин, але всі вони, без винятку, окреслили арт-терапію як лікування мистецтвом та відзначили саме роль різних видів мистецтва й творчості для покращення стану особистості та її зцілення.

На друге питання респонденти дали набагато ширший перелік завдань, які вирішує арт-терапія, чим до проведення занять. Вони відзначали її ефективність для розвитку комунікативних процесів у колективі, підвищення самооцінки, налагодження взаємостосунків, при вирішенні проблем у спілкуванні, для підняття настрою та гармонізації психічного стану, корекції різних психічних та поведінкових відхилень.

Але найяскравіші зміни здобувачі освіти відмітили у своєму настрої, який піднявся на декілька пунктів після виконання арт-терапевтичних вправ. Кількісний показник високого рівня настрою (гарний та веселий настрій, активність) збільшився на 30%; показник середнього рівня настрою (достатньо гарний та активний) зменшився на 20%; а показник низького рівня настрою (не дуже веселий, активність знижена) на 10%.

Отже, як видно з презентованих результатів опитування, у здобувачів освіти в певною мірою підвищився рівень знань про арт-терапію як інноваційний напрямок роботи, який можна ефективно використовувати в освітньому просторі для вирішення значного кола проблем, що можуть заважати успішному розвитку ключових компетентностей як учнів, так і педагогів. Також відбулись зміни із психічним станом, а саме підвищився настрій та рівень активності, що може позитивно вплинути на взаємодію та спілкування з учнями й рівень виконання своїх професійних завдань.

Висновки. Арт-терапія є ефективним інструментом для розвитку особистісної ефективності педагога. Організація процесу конструктивного поєднання педагогів з мистецтвом та творчою діяльністю сприяє самовизначенню особистості, розвитку здатності до рефлексії, активізації особистісного і творчого саморозвитку, розвитку навичок саморегуляції. Під час арт-терапевтичної роботи змінюються очікування педагогів від соціальних стосунків внаслідок спостереження за успіхами інших, отримання підтримки та позитивного досвіду від спілкування. Арт-терапія сприяє створенню умов для безумовного прийняття, відтворення почуття успішності особистості.

Список використаних джерел

1. Вознесенька О.Л. Ресурси арт-терапії на допомогу вимушеним переселенцям. Практичний посібник / О.Л.Вознесенька. – К.: Human Rights Foundation, 2015. – 50 с.

2. Вознесенська О.Л., Сидоркіна М.Ю. Арт-терапія у подоланні психічної травми: Практичний посібник / Олена Вознесенська, Марина Сидоркіна. – К.: Золоті ворота, 2015. – 148 с
3. Гальцева Т.О. Види самоефективності особистості: їх характеристика та дослідження / Т.О.Гальцева // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. Випуск 4, 2015. – с.110-114 // Режим доступу. Електронне джерело: http://pj.kherson.ua/file/2015/psychology_04/ukr/24.pdf
4. Дригус М.Т. Проблема особистісної ефективності у контексті наукової спадщини Г.С. Костюка / М.Т.Дригус // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Проблеми сучасної психології, 2016. Випуск 33. – с.148-161 // Режим доступу. – Електронне джерело: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/157562/156837>
5. Молчанова О.М. Психологічні аспекти застосування методів арт-терапії для творчого самовизначення вчителів / Молчанова О.М. // Наукова спадщина Василя Сухомлинського у контексті розвитку освіти особистості впродовж життя: зб. матер. Всеукр. науково-метод. конференції, присвяченої 98-річчю від дня народження В.Сухомлинського, 28-29.09.2016 / уклад. О.Е.Жосан. – Кропивницький: Ексклюзив-систем, 2016. – 266-273 с.
6. Шапошник Д.О. Ресурси теорії самоефективності особистості у сучасній психології / Д.О.Шапошник // Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія»2011, № 937. – с. 302-305 // Режим доступу. – Електронне джерело: file:///C:/Users/user7/Downloads/VKIPC_2011_937_45_69.pdf.

Павлюх В.В.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД УЧНІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗІЇ В ПАРАДИГМІ ІДЕЙ ГРИГОРІЯ СИЛОВИЧА КОСТЮКА

У статті розглянуто прикладні аспекти організації психолого-педагогічного супроводу учнів з особливими освітніми потребами в умовах інклюзії в парадигмі ідей Г. Костюка. Здійснено аналіз складових, що підлягають диференціації в умовах інклюзивного навчання.

Ключові слова: Григорій Костюк, інклюзія, психічний розвиток, диференціація, діти з особливими освітніми потребами.

The article deals with applied aspects of organization of psychological and pedagogical support of students with special educational needs in the conditions of inclusion in the paradigm of G. Kostyuk's ideas. The components subject to differentiation in inclusive learning are analyzed.

Key words: Hryhoriy Kostyuk, inclusion, mental development, differentiation, children with special educational needs.

Вступ. Зміни в сучасній системі освіти спрямовані на кардинальне оновлення форм і методів організації освітнього процесу. Пріоритетним завданням у парадигмі особистісно орієнтованого навчання є створення умов для розвитку, соціалізації та самореалізації кожної дитини [1]. У Концепції «Нова українська школа» наголошується: «Кожна дитина – неповторна, наділена від природи унікальними здібностями, талантами та можливостями. Місія нової української школи –

допомогти розкрити та розвинути здібності, таланти і можливості кожної дитини на основі партнерства між учителем, учнем і батьками» [5, с.9].

У сучасній школі всі діти мають рівний доступ до якісної освіти, в тому числі й діти з особливими освітніми потребами. Навчання дітей в єдиному освітньому середовищі потребує від педагога швидкої адаптації до змін, врахування індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності кожної дитини.

Застосування нових підходів в освітньому супроводі учнів з особливими потребами нерозривно пов'язані з фундаментальними ідеям провідних науковців: В. Бондаря, А. Колупасової, С. Вавіної, В. Засенка, Г. Мерсіянової, О. Таранченко, Н. Софій, В. Тарасун, Л. Даниленко, Т. Сак, Ю. Найди. Вагомий внесок у напрямі дослідження закономірностей розвитку особистості належить Г.С. Костюку. На сучасному етапі модернізації освіти аналіз ідей видатного педагога є актуальним в організації навчання та виховання учнів в умовах інклюзії.

Отже, у парадигмі освітніх змін проблема організації освітнього процесу учнів з особливими потребами є недостатньо дослідженою та потребує організації комплексного підходу, що враховував би детальний аналіз психологічних чинників розвитку учнів різних нозологій та визначення стратегії навчання всіх учнів класу.

Виклад основного матеріалу. Пріоритетним напрямом залучення дітей з особливими освітніми потребами в освітній простір є запровадження інклюзивного навчання. Інклюзивне навчання – це комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей [1].

У даному аспекті актуальності набуває постулат Г.Костюка щодо врахування всіх особливостей розвитку в організації навчання і виховання учнів, забезпеченні комплексного супроводу функціонування всіх систем. Так, у процесі психічного розвитку виробляється неповторна індивідуальна своєрідність особистості, яка виявляється у «функціональних особливостях нервової системи, у розумових, емоційних, моральних, вольових якостях, у потребах, інтересах, здібностях і характерологічних рисах дітей та молодих людей» [3, с. 45], які є результатом індивідуальної траєкторії розвитку особистості, обумовленої природними якостями, суспільними обставинами і діяльністю самої дитини.

Розкриваючи взаємозв'язок навчання і психічного розвитку, Г.С.Костюк у своїх працях показав, що ці процеси взаємопов'язані та взаємообумовлені. Розвиваючи пізнавальні інтереси, необхідно орієнтуватися на потенційні можливості учня, що реалізується своєрідною побудовою змісту навчання, організацією навчального процесу, застосуванням активних форм роботи з учнем. Науковець наголошував: «Психічний розвиток – це прогресивне зростання цілеспрямованої діяльності особистості, свідомої регуляції поведінки, здатності виходити за межі теперішнього, передбачати не тільки ближчі, а й віддаленіші результати своїх дій, усвідомлювати норми суспільної поведінки і ними керуватися. Чим більше розвивається особистість, тим більше вона стає самостійною, відносно незалежною від безпосередніх впливів середовища, здатною вести свою лінію поведінки, здатною вчитися і працювати» [3, с. 378].

Дослідження Г.С. Костюка дали змогу сформулювати цілісну концепцію розвитку і становлення особистості на різних вікових етапах. У свої працях він довів, що розвиток особистості є результатом «діалектичної взаємодії середовища, спадковості й активної діяльності людини» [3, с.438].

Г.Костюк постійно наголошував на «індивідуальній своєрідності розумового розвитку кожної дитини» [3, с.420], яку слід враховувати при організації навчально-виховного процесу. На сучасному етапі розвитку освіти проблема індивідуального підходу, диференціації дидактичних матеріалів для учнів з особливими освітніми потребами особливо актуальна в умовах запровадження інклюзивного навчання, потребує врахування особливостей змісту, методів та методик навчання для кожної дитини.

Психолого-педагогічний супровід дитини з особливими освітніми потребами орієнтований на побудову індивідуальної траєкторії розвитку, що охоплює комплекс чинників: знання особливостей розвитку дітей з психофізичними порушеннями, застосування навчально-дидактичного забезпечення, визначення конкретних освітніх завдань відповідно до можливостей і потреб дитини, здійснення адаптації або модифікації навчальної програми, моделювання індивідуальної навчальної програми учня з особливими освітніми потребами [7].

Тому в аспекті психолого-педагогічного супроводу інклюзії актуальності набувають гуманістичні ідеї науково-психологічної спадщини Г.С.Костюка, оскільки вони є важливим підґрунтям запровадження диференційованого підходу до дітей з особливими освітніми потребами.

Диференціація (лат. *differentia* – різниця) означає поділ, відмінність, розчленування, розшарування цілого на різні частини, форми, ступені [10, с.210]. У вітчизняній освіті під диференціацією розуміють таку форму навчальної діяльності, для якої характерним є вивчення і врахування індивідуальних особливостей розвитку учнів, виокремлення на цій основі типологічних груп та організація їхньої діяльності за допомогою варіювання різних методів і прийомів, а саме: варіювання змісту, тривалості завдань, засобів методичної підтримки учнів різних нозологій з метою створення сприятливих умов для реалізації пізнавальних можливостей, потреб, інтересів [9]. Диференціаційований підхід на уроці дозволяє працювати вчителю з усіма учнями класу, організовувати оптимальну взаємодію та співпрацю з учасниками освітнього процесу.

Дослідники наголошують [7; 8; 9], що диференціації в умовах інклюзії підлягають наступні складові:

- зміст навчання – перелік знань, умінь і навичок з кожного навчального предмету;
- процес навчання, а саме, успішність – рівень володіння навчальним матеріалом;
- організація навчального процесу – комплекс матеріалів, методів, прийомів і форм роботи та організаційних заходів, необхідних для успішного навчання;
- навички соціалізації, що включають формування нормативної поведінки, уміння налагоджувати стосунки з дітьми і дорослими, здатність керувати власною поведінкою та ін.

Зміст навчання визначається Державним стандартом. У змісті навчання

диференціації підлягають навчальні програми: адаптація або модифікація змісту навчального матеріалу, вимог до рівня підготовки, очікувані результати в межах індивідуальних особливостей розвитку; критерії оцінювання навчальних досягнень, диференціація яких полягає у визначенні оптимальних рівнів засвоєння змісту навчання учнями з особливими потребами. Так, для учнів початкової ланки першим кроком диференціації є орієнтація на Державний стандарт початкової загальної освіти учнів з особливими освітніми потребами, що визначає пріоритетними особистісно зорієнтований і компетентнісний підходи та акцентує увагу на життєвій компетентності як здатності дитини з особливими освітніми потребами застосовувати на практиці знання, досвід, суспільні цінності, базові навички комунікації і соціально-побутової адаптації, набуті у процесі навчання та корекційно-розвиткового супроводу [5].

Диференціація навчання є засобом втілення індивідуалізації і означає перехід дитини на власні план та програму розвитку. Диференціація змісту навчального матеріалу полягатиме у скороченні його обсягу, але цього обсягу повинно бути достатньо для подальшого вивчення предмета, не порушуючи логіки викладання в подальшому та інтеграції змісту з іншими навчальними предметами. Наприклад, така диференціація передбачена в індивідуальних навчальних програмах для дітей різних нозологій та в організації корекційно-розвиткового супроводу.

У працях науковців зазначається [6; 8], що процес корекційно-розвиткового супроводу дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі можна умовно поділити на декілька напрямів, що охоплюють складники навчальної діяльності (мотиваційний, операційний, змістовий), кожний з яких має певну спрямованість: формування мотивації на навчання, розвиток пізнавальної сфери та формування самоконтролю. Диференціація корекційно-розвиткової роботи враховує специфічні закономірності розвитку, включає роботу з програмовим матеріалом та охоплює розвиток психічних процесів (сприймання, пам'ять, мислення), мовленнєву діяльність, емоційно-вольову сферу, особистісні якості. Для кожного порушення передбачено спеціальні програми корекційно-розвиткового супроводу: для учнів з порушенням слуху – розвиток слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення та формування вимови; для учнів з порушенням зору – орієнтування у просторі; для учнів з порушенням інтелектуального розвитку – соціально-побутове орієнтування і т.д. [4]

Процес навчання відображує добір методів, методик, технологій, які забезпечують ефективне вивчення, відтворення та усвідомлення навчального матеріалу учнем з особливими освітніми потребами.

Диференціації підлягають навчально-методичні (використання підручників та навчальних посібників для учнів з особливими освітніми потребами, використання зошитів на друкованій основі) та дидактичні матеріали. Загальним способом модифікації навчальних матеріалів в інклюзії є [7, с.19] прилаштування тексту для читання до потреб учнів – виділення шрифтом або кольором ключових елементів у тексті (такий підхід допомагає концентрувати увагу на головному у змісті, дає можливість донести до учня найголовніше вже з першого прочитання); усунення зайвих подробиць (зменшення обсягів тексту, спрощення речень, абзаців, сторінок); доповнення складних для засвоєння текстових фрагментів короткими коментарями або створення записів, що акцентують увагу на основних положеннях, ідеях;

спрощення розміщення тексту на сторінці (усунення діаграм, малюнків і підписів до них, які можуть відволікати увагу учнів); доповнення ілюстративного матеріалу запитаннями і поясненнями (вони керують сприйманням учнів, привертають їхню увагу до різних деталей, що мають значення для розуміння змісту зображеного, стимулюють висловлювання). Такі способи модифікації будуть корисними всім без винятку учням, які навчаються в інклюзивному класі.

Організація навчального процесу передбачає подачу знань різними способами, зокрема розповідь вчителя; пояснення певних фрагментів тексту, колективне обговорення; навчальні завдання, спрямовані на взаємодію всіх систем: візуально-просторової, аудіально-музичної, кінестетично-телесної. Також заохочується різноманітність способів представлення навчального матеріалу: традиційні методи (контрольні роботи, тести, усне опитування), а також нетрадиційні, наприклад, презентації, практичне виконання різних завдань тощо. Сак Т.В. визначила методичні аспекти диференціації навчальних матеріалів для учнів з особливими освітніми потребами [7, с.20]:

- використання адаптованих навчальних текстів, надрукованих великим шрифтом;

- використання індивідуалізованих варіантів завдань – зменшений обсяг, спрощення частини завдань, альтернативні завдання (якщо дитина не говорить, вона може показати слова на картинках, лото тощо; головне, щоб вона продемонструвала розуміння інформації);

- ілюстративний матеріал доцільно доповнювати запитаннями і поясненнями, які орієнтовані на сприймання учнів, привертають увагу до різних деталей, важливих для розуміння змісту зображеного та стимулювання висловлювання.

У дослідженнях науковців [8; 9] зазначається, що в організації навчального процесу важливим є надання можливості дітям з особливими освітніми потребами обирати форму домашнього завдання. Наприклад, при підготовці домашнього завдання з природознавства обирати за бажанням завдання в робочому зошиті; рекомендувати підготувати повідомлення з даної теми; запропонувати (за потреби з допомогою дорослого) пояснити яке-небудь природне явище, яке часто спостерігається в докільлі (наприклад, чому висихає вода в калюжі, чому лід не тоне, чому йде дощ тощо). При підготовці домашнього завдання з математики порахувати, що можна купити в магазині на певну суму грошей та ін. Застосовуючи отримані знання, учень може простежити їх зв'язок з реальним життям і зацікавитись навчальним предметом.

Актуальним для організації навчальної діяльності в умовах інклюзії є постулат Г.С. Костюка щодо розкриття сутнісних рис розвитку особистості: «Справді засвоєні знання стають здобутком особистості, яка розвивається, ведуть до якісної зміни її психічного життя, до прогресивного руху від нижчих форм свідомості до вищих, які виявляються в новому типі її зв'язків з навколишнім світом» [3, с. 32]. Теоретичний підхід Г.С Костюка до проблеми навчання і розвитку констатував, що керування розвитком – специфічними силами розвитку, що рухаються – задача більш складна, ніж керування засвоєнням знань. Внутрішні процеси теж пов'язані взаємовідношеннями дитини з навколишнім середовищем, її вихованням, але вони не позбавлені і деякої відносної самостійності.

У зазначеному аспекті особливість навчальної діяльності в інклюзії полягає у

створенні моделі навчальної діяльності учнів цілого класу як з особливими освітніми потребами, так і з «нормою» розвитку. У працях науковців зазначається, що в інклюзивному класі може застосовуватись чотири моделі навчальної діяльності, що забезпечують диференціацію [2; 7; 8; 9].

Перша модель навчальної діяльності охоплює учнів з достатнім рівнем розвитку пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери та достатньо високим рівнем наукованості.

Друга модель орієнтована на урахування особливостей навчально-пізнавальної діяльності (стан дефіциту уваги з гіпер- чи гіпоактивністю, недорозвиненість мотиваційної та емоційно-вольової сфер), розлади працездатності різної етіології, різний темп навчальної діяльності, де рівень наукованості достатній. Ці особливості, так чи інакше, можуть спостерігатися в частини дітей з розвитком «норма», але значно проявляються у дітей з особливими освітніми потребами.

Третя модель навчальної діяльності побудована з урахування недостатнього розвитку пізнавальної діяльності (процесів сприймання, пам'яті, мислення); недорозвинення писемного й усного мовлення; зниженим рівнем наукованості. Така модель, властива для частини школярів з нормальним розвитком, значною мірою спостерігається в усіх дітей з особливими освітніми потребами.

Четверта модель навчальної діяльності побудована на основі значних порушень навчально-пізнавальної діяльності внаслідок недорозвитку пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, мовлення, мисленнєвих процесів; наукованість значно знижена. Така модель застосовується для навчання учнів з особливими освітніми потребами (із затримкою психічного розвитку церебрально-органічного типу; з інтелектуальними порушеннями; з комбінованими складними порушеннями розвитку).

Таким чином, диференціація в умовах інклюзії полягатиме у виборі певних моделей організації навчальної діяльності для всіх учнів класу, що сприятиме врахуванню індивідуальних особливостей розвитку всіх учнів. Організація диференційованого підходу в інклюзивному класі вирішує низку важливих як навчальних, так і виховних завдань.

У здійсненні виховного супроводу важливого значення набуває *соціалізація*, що спрямована на формування нормативної поведінки, уміння налагоджувати стосунки з дітьми і дорослими, здатність керувати власною поведінкою та ін. Ці вміння демонструються: вмінням керувати своєю поведінкою в різних ситуаціях (самостійна робота; реагування на різні ситуації та події, що відбуваються в колективі), вмінням організовувати взаємодію з іншими (робота в групах); відповідністю поведінки загальноприйнятим моральним нормам. Важливо створити ситуацію взаємодії, підтримки, довіри та оптимальних міжособистісних стосунків. Дослідники [7; 9] радять спрямовувати виховні впливи на зниження рівня негативних емоційних проявів, пов'язаних із навчанням, та рівнем шкільної тривожності.

Слід зазначити, що у напряму виховного супроводу Г.С. Костюк дослідив принципово новий аспект – «середовище психічного розвитку дитини». Стрижнева ідея полягає у визначенні статусу дитини відповідно до середовищної детермінації: «Середовище психічного розвитку дитини теж не можна розглядати чисто

зовнішньо, як механічну сукупність зовнішніх обставин. Треба брати його в зв'язку з тим, як це середовище відбивається в свідомості дитини, які думки, почуття, прагнення, інтереси в ній збуджує. Треба розглядати його в зв'язку з дійовим ставленням самої дитини до цього середовища, до тих чи інших його умов, до навколишніх людей. Від того, як заломлюється середовище в дитячій свідомості, залежить і вплив його на розвиток дитини» [3, с. 26].

Таким чином, ефективними для формування сприятливого середовища психічного розвитку особистості є створення позитивного клімату колективу. Використання вчителем видів діяльності, що повторюються впродовж багатьох уроків, також є одним із прийомів нормалізації емоційного тла, своєрідним ритуалом, який допомагає одним дітям знизити тривожність, іншим – відчуття безпеки. Деяким учням, враховуючи індивідуальні особливості розвитку, учитель може дозволити користуватися картками з алгоритмами, схемами, складеними ними під час уроку, при написанні диктанту, контрольної роботи – це допомагає усвідомлено, цілеспрямовано застосовувати правила, формули. Така візуальна підтримка сприяє зменшенню напруги, тривожності і допомагає запам'ятовувати навчальний матеріал. Все це сприяє формуванню самоконтролю та підвищує результативність роботи з учнями з особливими потребами.

Велику увагу науковці [2; 7 ; 9] радять приділяти важливості обговорення виконаного завдання. Організоване після виконання завдання обговорення, допомагає учням виявити ефективні стратегії: що допомогло виконати завдання правильно, як визначити, якою карткою треба користуватися при виконанні того чи іншого завдання, якої інформації не вистачало в картці для розв'язання даного завдання, що потрібно змінити в алгоритмі, схемі, щоб більш ефективно нею користуватися.

Таким чином, у рамках формування соціальної компетентності учнів з особливими освітніми потребами, диференціації підлягають навички соціалізації, що охоплюють корекційний розвиток поведінки, формування уміння налагоджувати суспільні стосунки, розвиток комунікативних навичок, самоконтролю. Вони конкретизуються диференційованими підходами до вироблення в учнів здатності володіти собою й керувати власною поведінкою у різноманітних навчальних ситуаціях та під час роботи в різних групах, навчанні в парах, при самостійній роботі.

Висновки. Гуманістичні ідеї науково-психологічної спадщини Г.Костюка залишаються актуальними і в сучасних умовах розробки соціально-психологічної стратегії розвитку освіти в Україні на засадах гуманізації і демократизації.

Диференціація розглядається як концептуальний підхід і практична технологія специфічної організації навчального процесу в умовах інклюзії. Цей підхід дає педагогові змогу врахувати індивідуальні особливості розвитку учнів та забезпечувати оптимальний та результативний навчальний процес для кожного учня [8].

Диференціація в інклюзії дозволяє ефективно організувати процес освітньої інтеграції дітей різних нозологічних груп, орієнтуючись на їх індивідуальні особливості; розвивати пізнавальні інтереси учнів з особливими потребами; варіювати форми і методи організації навчання, адаптувати та модифікувати дидактичні матеріали; забезпечити ефективну діяльність всіх учнів класу.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>
2. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: практич. посіб. / [Тім Лорман, Джоан Дешпелер, Девід Харві]; пер. з англ. – К.: СПД-ФО Парашин І.С. 2010. – 296с.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Григорій Силевич Костюк; за ред. Л.М.Проколієнко. – К.: Радянська школа, 1989. – 608 с.
4. Лист Міністерства освіти і науки України №1/9-498 від 05 серпня 2019 року «Методичні рекомендації щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами в закладах освіти в 2019/2020 н.р.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzyvne-navchannya/2019/08/07pdf>
5. Нова українська школа: порадник для вчителя / Під заг. ред. Бібік Н.М. – К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. – 206 с.
6. Психологічний та соціально-педагогічний супровід навчання і виховання «особливої дитини» у школі: метод. посібник / за ред. Д.Д. Романовської, С.І. Собкової. – Чернівці: Технодрук, 2009. – 196 с.
7. Сак Т.В. Індивідуалізація навчання учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі / Т.В. Сак // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. – № 4. – С. 18-23
8. Снісаренко О.І. Диференціація як система навчання інтегрованих учнів у загальноосвітньому закладі. / О.І.Снісаренко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – Випуск 33: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – С. 73-80.
9. Таранченко О.М. Диференційоване викладання в інклюзивному класі: навчально-методичний посібник / Таранченко О.М., Найда Ю.М. За загальною редакцією Колупаєвої А.А. – К.: Видавнича група «А.С.К.», 2012. – 124 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
10. Ярошенко О.Г. Диференціація навчання / О.Г. Ярошенко // Енциклопедія освіти. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 210-211.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ СТАТЕЙ

БЛИЗНЮКОВА ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології, м. Кропивницький

ВАСЕЦЬКА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, м. Кропивницький

ВОЙТКО ВАЛЕНТИНА ВОЛОДИМИРІВНА

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти, м. Кропивницький

ГАДЖАМАН ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА

Комунальний заклад «Гайворонський ліцей № 2» Гайворонської районної ради Кіровоградської області, практичний психолог

ГЕЛЬБАК АНЖЕЛА МИКОЛАЇВНА

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», доцент кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти, м. Кропивницький

ГОДИНЮК ВАДИМ БОРИСОВИЧ

Могильненська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Гайворонського району Кіровоградської області, вчитель фізики

ГОРСЬКА ГАЛИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, доцент, м. Кропивницький

ДОЛІБСЬКА ІРИНА ВІКТОРІВНА

Могильненська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Гайворонського району Кіровоградської області, заступник директора з навчально-виховної роботи

ЄФІМЕНКО СВІТЛАНА МИКОЛАЇВНА

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти, м. Кропивницький

ЖОСАН ОЛЕКСАНДР ЕДУАРДОВИЧ

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти, м. Кропивницький

КЕНДЮХОВА АНТОНІНА АНТОНІВНА

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти, доцент, м. Кропивницький

КРАВЕЦЬ НІНА ПАВЛІВНА

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психокорекційної педагогіки факультету спеціальної та інклюзивної освіти, доцент, м. Київ

ЛЕХЕНКО РАЇСА ВОЛОДИМИРІВНА

Могильненська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Гайворонського району Кіровоградської області, вчитель початкового навчання

МАМЧУР ІРИНА ВІКТОРІВНА

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології, м. Кропивницький

МЕЛЬНИЧУК СЕРГІЙ КОСТЯНТИНОВИЧ

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології, доцент, м. Кропивницький

МЕЛЬНИЧУК ІРИНА ЯРОСЛАВІВНА

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, соціальної педагогіки та психології, доцент, м. Кропивницький

МОЛЧАНОВА ОКСАНА МИКОЛАЇВНА

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти, м. Кропивницький

ПАВЛЮХ ВІКТОРІЯ ВІКТОРІВНА

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», старший викладач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти, м. Кропивницький

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Наукова спадщина Григорія Костюка
як основа розвитку вітчизняної
психолого-педагогічної науки**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

*обласного науково-практичного інтернет-семінару,
присвяченого 120-річчю від дня народження Г.С. Костюка,
2–6 грудня 2019 року*

Підписано до друку 28.02.2020 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура: Times New Roman. Друк – принтер.
Тираж 100 прим. Зам. № 328

КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», вул. Велика Перспективна, 39/63,
м. Кропивницький, 25006.

Віддруковано в лабораторії інформаційно-методичного забезпечення освітнього процесу КЗ
«КОІППО імені Василя Сухомлинського», вул. Велика Перспективна 39/63, м. Кропивницький,
25006.